

Βασίλης Α. Φούκας

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ «ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΑΙΜΟΝΙΟΥ»
ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΤΑΞΗΣ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ (19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ-ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ)*

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Εισαγωγικά

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο μακροβιότερος υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Χαράλαμπος Χριστόπουλος (1813;-1871) σε μία από τις Εκθέσεις του (1856) προς το βασιλιά Όθωνα σημειώνει αναφορικά με την ελληνική εμπορική εκπαίδευση:

«[...] Τὸ ἐμπόριον, Μεγαλειότατε, ἐστὶν ἐκ τῶν οὐσιωδεστάτων στοιχείων, ἐξ οὗ πηγάζει μέγα μέρος τοῦ πλούτου τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τοῦτο κατενόησεν ἔκπαλαι ἡ εὐφυΐα τοῦ Ἑλληνος καὶ ἀνέκαθεν μέγα τῶν Ἑλλήνων μέρος ἐπέδότη εἰς αὐτό. Ἡ εὐφυΐα, ἡ τιμιότης, τὸ μεγαλεπήβολον τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν κατέστησαν αὐτοὺς πανταχοῦ τῆς γῆς περισπουδάστους καὶ σεβαστούς. Εἰς πάσας τῆς Οἰκουμένης τὰς μεγαλοπόλεις ὑπάρχουσι καταστήματα ἐμπορικὰ Ἑλλήνων πολλῆς σημασίας. Ἐκ τῆς τάξεως ταύτης τοῦ γένους ἡμῶν πλείστη ὄση κοινὴ ὠφέλεια προέκυψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐκ τῶν συνδρομῶν αὐτῶν ἰδρύονται ὀσημέραι ναοὶ τῶν Μουσῶν καὶ ἐκπαιδεύονται ἔν τε τῇ Ἑλλάδι καὶ τῇ σοφῇ Εὐρώπῃ πλείστοι ὅσοι Ἑλληνόπαιδες. Διὰ τῶν ἀγωνοθετημάτων αὐτῶν δίδεται ἀφορμὴ εἰς ἀνάπτυξιν τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν, καὶ καθόλου εἰπεῖν, οὐδὲν καθίδρυμα μένει ἄμοιρον τῆς γενναίας αὐτῶν συνδρομῆς [...].»¹

Ο Χριστόπουλος προσδίδει με το λόγο του τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα στην ταυτότητα των Ελλήνων: την ευφυΐα, την τιμιότητα και το να θέτουν μεγαλεπήβολα σχέδια και να τα υλοποιούν. Το μοτίβο αυτό υιοθετείται και σε άλλα κειμενικά είδη της εποχής (π.χ. νομοθετικά κείμενα, πρυτανικούς λόγους, επιστημονικές πραγματείες, σχολικά βιβλία) και, σταδιακά, εμπλουτίζεται.

¹ Βλ. Βασίλης Α. Φούκας, *Στιγμιότυπα από την ελληνική εκπαιδευτική πολιτική: Χαράλαμπος Χριστόπουλος, ο μακροβιότερος υπουργός Παιδείας του 19^{ου} αιώνα* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη, 2020), 88. Όπου στην παρούσα εργασία εμφανίζεται αραϊή γραφή, η υπογράμμιση αυτή είναι δική μου.

Σε βιβλίο που κυκλοφορεί πενήντα έξι χρόνια μετά την Ελληνική Επανάσταση (1877) το χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεγαλοφυΐας των Ελλήνων είναι διαχρονικό και ιδιαίτερα εμφανές:

«Ὡς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες διὰ τῆς μεγαλοφυΐας τῶν, διὰ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴν πατρίδα αἰσθήματος, διὰ τῆς καλλιτεργείας καὶ ἀναπτύξεως τῶν φώτων καὶ τεχνῶν καὶ διὰ τῶν περιφανῶν ἔργων τῶν διέβρηξαν τὴν ἀχλὺν τῆς βαρβαρότητος καὶ ἀμαθείας καὶ ἀνέδειξαν τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα καὶ τοὺς Μεγάλους ἐκείνους ἄνδρας οἵτινες ἐλκύουσι τὸν θαυμασμὸν πάντων τῶν ἔθνῶν, οὕτω καὶ οἱ μεταγενέστεροι, ὡς γνήσιοι ἀπόγονοι ἐκείνων ἀπεδείχθησαν ἐφάμιλλοι αὐτῶν, διότι, καὶ κατὰ τὴν μακραῖωνα δουλείαν διετήρησαν ζῶηρον τὸ αἶσθημα τῆς καταγωγῆς τῶν καὶ ἐχημάτισαν διδάσκαλοι τῶν ἔθνῶν κατὰ τὰς τέχνας, ἐπιστήμας καὶ τὸν πολιτισμὸν [...]».²

Στις αρχές, τέλος, της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα ο φιλόλογος και παιδαγωγός Βλάσιος Σκορδέλης (1831-1898)³ στο *Διδακταλικό Οδηγό* που εκδίδει, αναφερόμενος στα χαρακτηριστικά των Ελλήνων, επισημαίνει προς τους εκπαιδευτικούς:

«[...] τὸ ἔθνος ἡμῶν κέκτηται οὐκ ὀλίγας οὐδὲ μικροῦ λόγου ἀξίας ἀρετὰς φυσικὰς τε καὶ ἠθικὰς. Μέγα μέρος αὐτοῦ διετήρησεν ὡς προγονικὴν κληρονομίαν τὴν ἀνδρείαν, τὴν τόλμην καὶ τὴν καρτερίαν. Ἡ εὐφυΐα καὶ τὸ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα, ἡ φιλομάθεια καὶ τὸ φιλοπρόοδον, ἡ νηφαλιότης καὶ ἡ πρὸς τοὺς συγγενεῖς μετ' αὐταπαρνησίας στοργή, τὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς καὶ ἡ πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη εἶναι πολὺτιμοι ἀρεταί, αἵτινες καὶ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν ἀνομολογοῦνται, ἀποτελοῦσι δὲ στερεὰς βάσεις, ἐφ' ὧν δύναται

² Βλ. Αγαπητός Αγαπητός, *Οἱ ἐνδοξοὶ Ἕλληνες τοῦ 1821 ἢ οἱ πρωταγωνισταὶ τῆς Ἑλλάδος* (Ἐν Πάτραις: Τυπογραφεῖον Α. Αγαπητοῦ, 1877), θ'.

³ Για το Βλάσιο Σκορδέλη βλ. ενδεικτικά Βασίλης Α. Φούκας, *Ἡ παιδαγωγικὴ θεωρία καὶ ἐπιστῆμη στὴν Ἑλλάδα (18^{ος} καὶ 19^{ος} αἰῶνας): Βασικοὶ εκπρόσωποι–αντιπροσωπευτικὰ κείμενα* (Θεσσαλονίκη: Δέσποινα Κυριακίδη, 2014), 199-220.

διὰ τῆς προσηκούσης παιδεύσεως νὰ ἐποικοδομηθῆ ἄξιόζηλος ἔθνικὸς χαρακτήρ [...].⁴

Πέρα από τη χρονική συγκυρία και τις συνδηλώσεις της που πρέπει να υπογραμμίσει κανείς⁵ στο παράθεμα καταγράφονται τα βασικά, κατά το συγγραφέα, εθνικά προτερήματα των Ελλήνων. Μεταξύ αυτών κυριαρχούν η ευφυΐα και το επιχειρηματικό δαιμόνιο, τα οποία αποτελούν φυσικά και διαχρονικά χαρακτηριστικά του ελληνικού έθνους.

Από τα παραπάνω, ενδεικτικά αλλά όχι μοναδικά, παραδείγματα, γίνεται σαφές ότι το αφήγημα ότι το ελληνικό έθνος με την ιδιαίτερη ευφυΐα του καταφέρνει, τελικά, να πετύχει πολύ περισσότερα από τα μέσα που διαθέτει, ήταν –και εν πολλοίς είναι έως τις μέρες μας– κυρίαρχο και ευρέως διαδεδομένο. Το αφήγημα αυτό βασίζεται στην ευφυΐα, στην εξωστρέφεια, στη ροπή προς την περιπέτεια και το ρίσκο και μπορεί να ενέχει δόσεις τυχοδιωκτισμού.⁶

Η παρούσα εργασία στοχεύει να διερευνήσει και να παρουσιάσει τις όψεις και τις προσλήψεις του «ελληνικού δαιμονίου» μέσα από τη μελέτη των σχολικών βιβλίων, τα οποία διδάσκονται στο δημοτικό σχολείο το 19^ο και τον 20^ο αιώνα (έως τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης).⁷

⁴ Βλάσιος Σκορδέλης, *Διδακταλικὸς Ὁδηγὸς ἤτοι θεωρητικὸς καὶ πρακτικὸς ὁδηγὸς τῶν Δημοτικῶν σχολείων καὶ Παρθεναγωγείων* (Αθήνα: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ καταστήματος Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, 1890), 5.

⁵ Ἑλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ἰδέα: Ὀψεις του εθνικοῦ προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)* (Θεσσαλονίκη: Πολύτροπο, 1988), 233-236· Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικῆς Ἱστορίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1978²), 100-111.

⁶ Βλ. ενδεικτικά Στάθης Καλόβας, *Το ελληνικό όνειρο* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2020), 20.

⁷ Η παρούσα εργασία αντλεί το βασικό υλικό της από τρεις κατηγορίες σχολικών βιβλίων: Αναγνωστικά, σχολικά βιβλία Ἱστορίας και σχολικά βιβλία Γεωγραφίας, διότι τα μαθήματα αυτά αποτελούν τα κατεξοχήν «φρονηματιστικά μαθήματα» στο ελληνικό σχολείο, συμβάλλουν στη χάραξη της εθνικής ταυτότητας και μπορούν να αποτελέσουν άλλοτε δεξαμενές εθνικοφροσύνης και άλλοτε αφετηρία για την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης των μαθητών και των μαθητριών. Η κύρια θεματική των σχολικών βιβλίων της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου αντλεί υλικό από την ένοπλη σύγκρουση μεταξύ των «φιλομαθών», «ευφών», «τολμηρών», «φιλοπάτριδων» Ελλήνων και των «αμαθών», «απολίτιστων» και «βάρβαρων» Τούρκων κατά το 1821 που οδηγεί στη δημιουργία του ελεύθερου και ανεξάρτητου ελλη-

Όψεις και προσλήψεις του «ελληνικού δαιμονίου» στα σχολικά βιβλία

Στο εσώφυλλο του Αναγνωστικού της Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου της μεταξικής περιόδου σημειώνεται μία φράση από ομιλία του Ιωάννη Μεταξά: «Εἴστε Ἑλληνόπουλα καὶ εἶναι μεγάλο πρᾶγμα νὰ εἶναι κανεὶς Ἕλληνα». ⁸ Στις εύλογες ερωτήσεις που μπορεί αυτή η φραστική διατύπωση να προκάλεσε στους μαθητές και στις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου, όπως *Γιατί είναι σημαντικό πράγμα να είναι κανείς Έλληνας; Τι τον διακρίνει από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους και Βαλκάνιους γείτονές του; Ποιοι είναι Έλληνες; Όλοι οι Έλληνες και όλες οι Ελληνίδες είναι το ίδιο; απαντούν, άλλοτε άμεσα και τις περισσότερες φορές έμμεσα, τα ίδια τα σχολικά βιβλία που μελετούμε. Στα Αναγνωστικά και στα σχολικά βιβλία Ιστορίας και Γεωγραφίας της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου παρουσιάζεται μία εθνική εικόνα διαχρονική και ομοιογενής. Υποτονίζεται –αν δεν αποσιωπάται– κάθε γεωγραφική, ταξική, γλωσσική ή πολιτισμική διαφοροποίηση. Το έθνος εμφανίζεται ως μια «ενιαία» οντότητα. Στο πλαίσιο αυτό διακρίνονται τέσσερα κυρίαρχα είδη «δαιμονίου», τα οποία μάλιστα, ορισμένες φορές φαίνονται να είναι τα κατεξοχήν «δαιμόνια» της ελληνικής φυλής, τα οποία διακρίνουν τους Έλληνες, διαχρονικά. ⁹*

νικού κράτους. Στην παρούσα εργασία επιλέγουμε να διερευνήσουμε μια μακρά χρονική περίοδο, από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έως τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης (1974-77). Μελετούμε όσα σχολικά βιβλία της περιόδου αυτής σώζονται και στα οποία έχουμε πρόσβαση. Εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στα σχολικά βιβλία της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου, διότι: α) τα πρώτα σχολικά βιβλία Ιστορίας και Γεωγραφίας που χρησιμοποιούνται στα ελληνικά δημοτικά σχολεία είναι μεταφράσεις ξένων σχολικών βιβλίων, β) έως την περίοδο 1870-80 διδάσκεται στα δημοτικά σχολεία, αποκλειστικά, αρχαία ιστορία, ενώ από το 1881 και εξής καθιερώνεται το τρίσημο σχήμα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου (αρχαία, βυζαντινή και νεότερη-σύγχρονη ιστορία), γ) έως το 1894, η Ιστορία και η Γεωγραφία, φαίνεται να διδάσκονται συστηματικά μόνο στα δημοτικά σχολεία, που λειτουργούν στις πρωτεύουσες των νομών και των επαρχιών.

⁸ Δημήτριος Κοντογιάννης–Νικόλαος Κοντόπουλος–Παύλος Νιρβάνας–Δημήτριος Ζήσης, *Αναγνωστικό για την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου* (Εν Αθήναις: Ο.Ε.Σ.Β., 1939), εσώφυλλο χωρίς σελίδες.

⁹ Από τους αρματολούς και τους κλέφτες έως τους Φαναριώτες και τους συνεχιστές τους. «[...] Ἀλλὰ ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ ὑψηλά των λημέρια οἱ Κλέφτες καὶ οἱ ἄρματολοι κατάρθωναν νὰ τρομοκρατοῦν τοὺς Τούρκους, καὶ οἱ ἔξυπνοὶ

1. Το πολιτικό, διπλωματικό και διοικητικό δαιμόνιο

Αναφορικά με την πολιτική, διπλωματική και διοικητική μεγαλοφυΐα των Ελλήνων, τα πρόσωπα-πρότυπα που παρουσιάζονται είναι των Φαναριωτών –με κατ' εξοχήν εκπρόσωπό τους τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο–, των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας και του Ιωάννη Καποδίστρια.

Οι Φαναριώτες παρουσιάζονται στα σχολικά βιβλία ως ιδιαίτερα ευφυείς και φιλομαθείς,¹⁰ χαρίσματα τα οποία αξιοποιούν, προκειμένου να αποτελέσουν πολύτιμο γρανάξι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τυχόν στοιχεία «τυχοδιωκτισμού» απαλούνται με την αναφορά ότι συχνά επιδιώκουν να επηρεάσουν το τουρκικό κράτος υπέρ των εθνικών δικαιών της Ελλάδας.¹¹ Την προνομιούχα θέση αποκτούν χάρη στη μεγαλοφυΐα και στη γλωσσομάθειά τους. Καταφέρνουν να γίνουν απαραίτητοι στο σουλτάνο και στην τουρκική διοίκηση και να διεισδύσουν στα «απόρρητα του τουρκικού κράτους».¹²

καί γενναῖοι μας θαλασσινοὶ νὰ συσσωρεύουν εἰς τὰς νήσους τὰ πλοῦτή των, οἱ Φαναριώται ἐντὸς τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην νὰ ἐπιβάλλωνται, τὸ Ἔθνος ἀνδροῦται καὶ δὲν περιμένει τὴν ἄδειαν τῶν Τούρκων διὰ νὰ ἰδρῦση τὰ μεγάλα του σχολεῖα [...]. Ιωάννης Αγγελόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος διὰ την Στ' τάξιν του Δημοτικού και διὰ το Β' έτος συνδιδασκαλίας Ε' και Στ' (Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Ν. Αλικιώτη & Υιοί, 1950)*, 31.

¹⁰ Νικόλαος Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού για την Στ' τάξη του Δημοτικού* (Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1929), 11· Αντώνιος Χωραφάς, *Ιστορία της νέας Ελλάδος διὰ την Στ' τάξιν των δημοτικών σχολείων* (Εν Αθήναις: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1935³), 10· Γεώργιος Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων τάξη Στ' Δημοτικού* (Αθήναι: Ο.Ε.Δ.Β., 1975²), 18-19.

¹¹ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, 12· Βασίλειος Πετρούνας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος διὰ την Στ' τάξιν και τας Ε' και Στ' συνδιδασκομένας των δημοτικών σχολείων* (Αθήναι: Αρχαίος Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1945), 29-30. Ακόμη και στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της μεταπολίτευσης σημειώνεται ότι: «[...] οἱ Φαναριώτες τοποθετήθηκαν σ' ἐμπιστευτικὲς θέσεις τοῦ τουρκικοῦ κράτους καὶ μπόρεσαν νὰ βοηθήσουν σὲ πολλὲς περιστάσεις τοὺς ὑπόδουλους ἀδελφούς τους [...]». Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 19.

¹² «[...] Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Φαναριώτας ἤσαν ἔξυπνοί, ἐμάνθαναν ξένας γλώσσας καὶ ἐγνώριζαν τὰ εὐρωπαϊκὰ πράγματα καλύτερον ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Δι' αὐτὸ οἱ σουλτάνοι μετεχειρίζοντο αὐτοὺς εἰς ἀνωτέρας ὑπηρεσίας. [...]». Αναστάσιος Λαζάρου, *Η νέα ελληνική Ιστορία Στ' Δημοτικού* (Αθήναι: Εκδότης Ι. Ν. Σιδέρης, 1934), 17.

Κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών, η συγκεκριμένη αναφορά στο αντίστοιχο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της Στ' δημοτικού γίνεται ακόμη πιο μακροσκελής, καθώς δίνονται συγκεκριμένα παραδείγματα Φαναριωτών, που κέρδισαν, με την πάροδο του χρόνου, την εμπιστοσύνη των Τούρκων και συνέβαλαν σε ζητήματα που αφορούν τους Έλληνες (π.χ. το παιδομάζωμα),¹³ πληρώνοντας, ωστόσο, ορισμένοι από αυτούς με τη ζωή τους τη δράση τους αυτή.¹⁴ Γίνεται, έτσι, σαφές στους μαθητές και στις μαθήτριες της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου ότι οι Φαναριώτες, «οι Έλληνες αριστοκράτες», η «νέα τάξη των Ελλήνων ευγενών» ή η πολιτική ελίτ της εποχής, λόγω του κοσμοπολιτισμού τους και της εξωστρέφειάς τους ως αποτέλεσμα της ευφυΐας τους, αν και επιδιώκουν, πετυχαίνουν και εκπροσωπούν τα δίκαια των Οθωμανών, ωστόσο, πολλές φορές φροντίζουν το ελληνικό ζήτημα.¹⁵ Οι Φαναριώτες, επομένως, αν και διοικητικοί υπάλληλοι του σουλτάνου, εμφανίζονται ως συμπαγής εθνική ομάδα, η οποία αξιοποιεί τη στρατηγική της θέση στην οθωμανική διοίκηση για να εξυπηρετήσει τα εθνικά συμφέροντα.¹⁶ Είναι το «τί-

¹³ «[...] οί Τουρκοί τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν ἀμόρφωτοι καὶ τελεείως καθυστερημένοι. Καὶ ὅσον περισσότερο μορφωμένοι ἦσαν οἱ Φαναριῶται, τόσον ἐκέρδιζον μὲ τὸν καιρὸν τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν Τούρκων καὶ ἐλάμβανον ἀνώτερα ἀξιώματα εἰς τὴν πολιτικὴν, τὸν στρατὸν, τὸ ναυτικὸν καὶ τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους. [...] Οἱ ἄνδρες αὐτοὶ ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς θέσεις, τὰς ὁποίας κατεῖχον εἰς τὸ Τουρκικὸν κράτος, ὠφέλησαν καὶ ἐπροστάτευσαν τὸ ὑπόδουλον Γένος ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς δουλείας. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν κατηργήθη τὸ παιδομάζωμα καὶ διὰ τῆς ἐπεμβάσεώς τῶν ἐμετριάζετο πολλακίς ἢ ὠμῆ βία καὶ ὁ φανατισμὸς τῶν Τούρκων Κυβερνητῶν καὶ τῶν Κυβερνητικῶν ὑπαλλήλων. [...]». Αντώνιος Κυριαζόπουλος–Νικόλαος Διαμαντόπουλος, *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος Στ' τάξεως* (Αθήναι–Πάτραι: Εκδοτικός Οἶκος X. & I. Καγιάφα, 1967), 27-28.

¹⁴ Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 19.

¹⁵ «Εἰς τὰ μεγαλοπρεπῆ δὲ μέγαρα αὐτῶν συνεζητεῖτο πολλακίς ἢ ἀπελευθέρωσις τοῦ ἔθνους καὶ ἐγεννήθη ἡ μεγάλη ἰδέα». Χωραφάς, *Ιστορία της νέας Ελλάδος*, 11.

¹⁶ «[...] Οἱ Τούρκοι ἦσαν λαὸς πολεμικός, ἀλλὰ ἀμόρφωτος καὶ ἀγράμματος [...] Διὰ τοῦτο, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις εὗρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ παίρνη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐγγραμμάτους Ἑλλήνας [...] Οἱ Φαναριῶται ἴδρυσαν σχολεῖα, Ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα, ἐξέδιδον διάφορα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα καὶ προσέφεραν πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸ σκλαβωμένον ἔθνος [...]». Νικόλαος Αντιπάτης–Ἐλλη Αλεξίου–Δημήτριος Κατσαδήμας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος διὰ τὴν Στ' τάξιν των δημοτικῶν σχολείων καὶ το β'*

μημα» που πληρώνουν οι κατακτητές, αφού ως αμόρφωτοι που είναι, υποχρεώνονται να προσλαμβάνουν σε κομβικές θέσεις, μορφωμένα στοιχεία από την κοινότητα των κατακτημένων. Στα σχολικά βιβλία η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί πρότυπο πατριωτισμού και όλοι οι πολιτικοί του Αγώνα –γηγενείς και ετερόχθονες– εντάσσονται αδιακρίτως στο ενιαίο πάνθεο των ηρώων.¹⁷

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται, επίσης, στο πολιτικό «δαιμόνιο» των πρωτεργατών της Φιλικής Εταιρείας (Σκουφά, Τσακάλωφ και Ξάνθου), οι οποίοι εργάζονται με «μεγάλη επιτηδειότητα» και λόγω της διπλωματικής τους ευφυΐας, αφήνουν να διαδίδεται ότι πίσω από αυτούς «κρύβεται» μία Ανώτερη Αρχή, προκειμένου να ακολουθήσουν και άλλοι πολλοί το δύσκολο έργο τους.¹⁸ Στο πλαίσιο της Φιλικής Εταιρείας, ο μαθητής και η μαθήτρια συνειδητοποιούν ότι λίγοι τολμηροί, ριψοκίνδυνοι αλλά ευφυείς Έλληνες πραγματοποιούν μία μεγάλη όσμωση, η οποία καθιστά δυνατή τη μετουσίωση των επαναστατικών ιδεών σε επαναστατική πράξη,¹⁹ σε αντίθεση με ορισμένους που στην αρχή, τουλάχιστον, διατυπώνουν πιο συγκρατημένες απόψεις (π.χ. ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄ αφορίζει τον Υψηλάντη, ο Κοραΐς διατυπώνει επιφυλάξεις και ο Καποδίστριας μιλά ανοιχτά εναντίον του Υψηλάντη),²⁰ οι οποίες, ωστόσο, δεν παρουσιάζονται στα σχολικά βιβλία.

Ξεχωριστή αναφορά, τέλος, γίνεται σε όλα τα σχολικά βιβλία που μελετήσαμε στο πολιτικό και διπλωματικό «δαιμόνιο» του «Έλληνα από την Κέρκυρα» Ιωάννη Καποδίστρια,²¹ ο οποίος παρουσιάζεται στους μαθητές και στις μαθήτριες μέσα από αναφορές κατά την περίοδο που αποτελεί το δεξιό βραχίονα του Τσάρου, αλλά και όταν ανα-

έτος συνδιδασκαλίας Ε΄ και Στ΄ τάξεως (Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Π. Μαυρία, 1956), 24-26.

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Χρήστος Λούκος, «Οι ‘τύχες’ του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», στο «Η ματιά των άλλων»: Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18^{ος}-20^{ός}), επιμ. Κατερίνας Δέδε-Δημήτρη Δημητρόπουλου (Αθήνα: Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2012), 101-109.

¹⁸ Χωραφάς, *ό.π.*, 39· Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 38.

¹⁹ Καλύβας, *Το ελληνικό όνειρο*, 26.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά, Thomas W. Gallant, *Νεότερη Ελλάδα: Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας* (Αθήνα: Πεδίο, 2017), 67-68, 103.

²¹ Λαζάρου, *Η νέα ελληνική Ιστορία*, 54.

λαμβάνει τη διακυβέρνηση της Ελλάδας.²² Σε αρκετά σχολικά βιβλία που μελετήσαμε τονίζεται, έμμεσα αλλά στοχευμένα, μέσα από την παράθεση ευσύνοπτου βιογραφικού σημειώματος, η ελληνική του καταγωγή²³ (γεννήθηκε στην Κέρκυρα), η γρήγορη αναρρίχηση του – λόγω, όπως αφήνεται να εννοηθεί, της ιδιοφυΐας του– στη διπλωματική ιεραρχία της τσαρικής Ρωσίας, η αναγνώριση των διπλωματικών του ικανοτήτων από τον ίδιο το «φίλο» του Τσάρο Αλέξανδρο,²⁴ ο οποίος του εμπιστεύεται κομβικές θέσεις ευθύνης και του αναθέτει την ξεχωριστή θέση του υπουργού των Εξωτερικών της Ρωσίας.²⁵ Προβάλλεται, επομένως, στους μαθητές και στις μαθήτριες ότι ο Καποδίστριας λόγω της διεθνούς –για τα δεδομένα της εποχής– εμβέλειας και αναγνωρισιμότητάς του κατορθώνει να διεθνοποιήσει το ελληνικό ζήτημα. Όλα αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα απόδίδονται, εμμέσως, στην ελληνική του καταγωγή και στην οξυδέρκειά του. Ο Καποδίστριας αποτελεί το πρότυπο του κατεξοχήν ανιδιοτελούς πολιτικού.

2. Το στρατιωτικό δαιμόνιο

Από τη μελέτη του συγκεκριμένου υλικού προκύπτει έντονα η στρατιωτική ευφυΐα ως χαρακτηριστικό των Ελλήνων και σε επίπεδο συλλογικοτήτων/ομάδων αλλά και σε επίπεδο μεμονωμένων προσώπων.

Σε επίπεδο συλλογικοτήτων, ξεχωρίζει το στρατιωτικό δαιμόνιο των κλεφτών,²⁶ των αρματολών,²⁷ των Σουλιωτών και των Σουλιω-

²² Λαζάρου, *ό.π.*, 138· Χωραφάς, *ό.π.*, 113: «είχε μεγάλην πολιτικήν ικανότητα», την οποία επεξηγεί στους μαθητές και στις μαθήτριες στις σ. 111-113.

²³ Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος*, 53· Σημαντικό στο σημείο αυτό είναι να τονιστεί ότι στις ερωτήσεις που ακολουθούν στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της μεταπολίτευσης για κατανόηση από τους μαθητές και τις μαθήτριες, η πρώτη ερώτηση ζητά από τους μαθητές και τις μαθήτριες να συνδέσουν την ελληνική καταγωγή του Κυβερνήτη με τη σταδιοδρομία του και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα: «Ποιά ήταν η καταγωγή και η σταδιοδρομία του Καποδίστρια;». Καφεντζής, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 102, 105.

²⁴ Ο Πετρούνιας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, 66 αναφέρει ότι ο Καποδίστριας ήταν «φίλος του Τσάρου της Ρωσίας Αλεξάνδρου».

²⁵ Λαζάρου, *Η νέα ελληνική Ιστορία*, 136.

²⁶ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, 13-14· Λαζάρου, *ό.π.*, 20-22· Χωραφάς, *ό.π.*, 13-15· Νικόλαος Παπασπύρου, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος εγκεκριμένη για την έκτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου* (Αθήναι: Οίκος Δ. Ν. Τζάκα & Σ. Δελα-

τισσών.²⁸ Το Σούλι, μάλιστα, στα σχολικά βιβλία της περιόδου της δικτατορίας των συνταγματαρχών παρουσιάζεται ως «στρατιωτική κοινότητα».²⁹ Οι συλλογικότητες αυτές –οι «ειδικοί της βίας»³⁰– διαδραματίζουν κομβικό ρόλο στον Αγώνα. Γίνεται, έτσι, κατανοητό στους μαθητές και στις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου ότι η «εξυπνάδα», η «ευφυΐα» μαζί με την «πονηριά», η «εξαπάτηση του εχθρού»³¹ για την επίτευξη του γενικού καλού (εθνική ανεξαρτησία) γενικεύονται, αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα μεγάλης μερίδας ανθρώπων (Ελλήνων) και όχι μόνο αποκλειστικό γνώρισμα ορισμένων εμβληματικών μορφών. Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι σε κανένα από τα σχολικά βιβλία που μελετήσαμε η στρατιωτική ιδιοφυΐα δεν συνοδεύεται από «αμφίβολες πρακτικές» και, αν σε ορισμένες περιπτώσεις υπονοούνται τέτοιες, δεν επικρίνονται, καθώς αυτές μετριά-ζονται από τον εθνικό στόχο και το εθνικό συμφέρον.

Σε επίπεδο προσώπων, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο υποκατηγορίες Ελλήνων που ξεχωρίζουν για τη στρατιωτική τους ιδιοφυΐα:

γραμμάρια, 1950), 12· Καφεντζής, *ό.π.*, 14. Την εθνικά εξωραϊσμένη εικόνα των κλεφτών την εντοπίζουμε εκτός από τα σχολικά βιβλία και σε άλλα προεπαναστατικά κείμενα (π.χ. *Ελληνική Νομαρχία*).

²⁷ Γεώργιος Τριανταφυλλίδης, *Επιτομή της ελληνικής Ιστορίας από των αρχαιοτάτων χρόνων π.Χ. μέχρι της Επανάστασεως του 1821 μ.Χ. ερανοσθείσα προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων* (Ναύπλιον: Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Σ. Βίγγα, 1876), 42· Χωραφάς, *ό.π.*, 13-15· Παπασπύρου, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, 13· Καφεντζής, *ό.π.*, 15.

²⁸ «Αί Σουλιώτισσαι ἐν Ζαλόγγῳ», στο *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον διά τους μαθητάς της τετάρτης τάξεως των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως*, Χαρίσιος Παπαμάρκου (Ἐν Αθήναις: Εκδότης Ι. Κολλάρος, 1914), 59-60· Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμοῦ*, 29-30· Δημοσθένης Μ. Ανδρεάδης, *Αναγνωστικόν καθαρειούσης Στ' Δημοτικῶν* (Ἀθήναι: Εκδοτικός Οἶκος Δημητράκου, 1932), 165-168. Στο Αναγνωστικό του 1939 των Κοντογιάννη κ.ά., οι Σουλιώτισσες αναφέρονται ως «αἱ ἄγνωστοι ἡρωῖδες» (σ. 167-169). Ο χορός του Ζαλόγγου προβάλλει διαχρονικά στους μαθητές και στις μαθήτριες ως χαρακτηριστικό της γυναικειάς αξιοπρέπειας και αντίστοιχος με την αυτοθυσία και τον ηρωισμό των ανδρών.

²⁹ Σακκαδάκης, *Ελληνική ιστορία των νεωτέρων χρόνων Στ' δημοτικῶν* (Ἀθήναι: Ο.Ε.Δ.Β., 1970), 16.

³⁰ Καλύβας, *Το ελληνικό όνειρο*, 27.

³¹ Καφεντζής, *ό.π.*, 15.

α) τους Έλληνες που διέμεναν στο εξωτερικό και λόγω της μεγαλοφυΐας τους αναρριχήθηκαν γρήγορα σε υψηλά στρατιωτικά αξιώματα, όπως ο Γεώργιος Παπαζώλης και ο Λάμπρος Κατσώνης,³² και
 β) τα κατεξοχήν «στρατιωτικά δαιμόνια», όπως ο Μέγας Αλέξανδρος³³ και, κυρίως, οι αγωνιστές της Επανάστασης του 1821. Ιδιαίτερα, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης,³⁴ ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης,³⁵ «ο γνήσιος άνθρωπος του Εικοσιένα»,³⁶ ο Γεώργιος Καραϊσκάκης,³⁷ ο

³² Λαζάρου, *ό.π.*, 33, 36· Χωραφάς, *ό.π.*, 24-26· Καφεντζής, *ό.π.*, 24. Η ευφυΐα του Κατσώνη, μάλιστα, προβάλλει ακόμη πιο έντονη, αφού με τις μικρές του δυνάμεις κατορθώνει να τρομοκρατήσει τους πολυάριθμους Τούρκους.

³³ Το πρότυπο αυτό παρουσιάζεται στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1876. «[...] Ο Αλέξανδρος υπήρξεν ἀληθῶς μέγας ἀνὴρ, διότι ὄλαι αἱ ἀρεταὶ, καὶ τὰ προτερήματα τὰ ὁποῖα ἐξευγενίζουσιν τὸν ἄνθρωπον ἦσαν ἠνωμένα εἰς αὐτὸν· ἦτον ἔξοχος πολιτικὸς καὶ στρατηγός, φίλος τῶν γραμμάτων, ἐγκρατὴς, φιλόανθρωπος, δίκαιος καὶ γενναῖος, προτερήματα τὰ ὁποῖα κατέστησαν αὐτὸν ἀληθῶς Μέγαν [...]». Τριανταφυλλίδης, *Επιτομή της ελληνικής Ιστορίας*, 24.

³⁴ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 38-39.

³⁵ «[...] Ο Κολοκοτρώνης εἶχεν ἐξαιρετικὰ στρατιωτικὰ προσόντα. [...] Ἀμέσως μόλις ἐξέσπασεν ἡ ἐπανάστασις, ἐφάνη ὅτι εἶχε στρατηγικὴν ἰδιοφυΐαν [...]». Λαζάρου, *Η νέα ελληνική Ιστορία*, 69. Αλλού αναφέρεται ότι: «Δὲν ἦτο πολὺ γραμματισμένος, ἀλλὰ ἦτο ἄριστος στρατιωτικὸς καὶ στρατηγικώτατος». Πετρούνας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, 78. Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της μεταπολίτευσης σημειώνεται: «[...] ἦταν ἀνδρεῖος, ἄφοβος, συνετὸς, εὐφυῆς, βροντόφωνος καὶ ἐπιβλητικὸς. Γνώριζε νὰ καταστρώνη πολεμικὰ σχέδια καὶ νὰ βρίσκη πάντοτε τὸν καλύτερο τρόπο, γιὰ νὰ τὰ ἐκτελεῖ [...]». Καφεντζής, *ό.π.*, 49.

³⁶ Ευάγγελος Φωτιάδης-Ηλίας Μηνιάτης-Γεώργιος Μέγας-Δημήτριος Οικονομίδης-Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, *Αναγνωστικόν Στ' Δημοτικόν* (Ἐν Αθήναις: Ο.Ε.Δ.Β., 1963 και 1968), 66.

³⁷ «ἦτο δραστήριος, εὐφύεστατος καὶ εἶχε στρατηγικὴν ἰκανότητα μεγάλην». Χωραφάς, *Ιστορία της νέας Ελλάδος*, 102. «[...] ἦταν κοντὸς καὶ ἀσθενικὸς, ἀλλὰ ζωηρὸς καὶ ριψοκίνδυνος, μὲ μάτια ζωηρὰ, ποὺ πετοῦσαν σπίθες· πρὸ πάντων εἶχε ἀπὸ τὴ φύση ἐξοχὴ στρατηγικὴ μεγαλοφυΐα [...]». Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 116. Στο ἴδιο σχολικό βιβλίο παρατίθεται διάλογος μεταξύ του Ανδρέα Ζαΐμη και του Γεώργιου Καραϊσκάκη, το οποίο ο συγγραφέας συνδέει με ἀντίστοιχη στιχομυθία μεταξύ Ἀριστείδη και Θεμιστοκλή (σ. 116-117). Στο Αναγνωστικόν του 1963 γίνεται ἀμεση ἀναφορά στο «στρατηγικὸ μυαλό του» (σ. 73), χαρακτηρισμὸς που ἐπεξηγεῖται στους μαθητὲς και στις μαθήτριες στη συνέχεια του κειμένου (σ. 74-75). Φωτιάδης et al., *Αναγνωστικόν*, 73-76.

Μάρκος Μπότσαρης,³⁸ ο Κωνσταντίνος Κανάρης,³⁹ ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, ο ατρόμητος καπετάν καλόγερος Σαμουήλ, «άνηρ ἀδάμαστος καὶ ἀκαταμάχητος».⁴⁰

Ως προς την πρώτη υποκατηγορία, σημαντικές αναφορές γίνονται στην ιδιοφυΐα του Λάμπρου Κατσώνη, η δράση του οποίου παρουσιάζεται στα σχολικά βιβλία ότι θορύβησε το σουλτάνο, ο οποίος κάλεσε στόλο από την Αίγυπτο και την Αλγερία για να τον αντιμετωπίσει.⁴¹ Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της περιόδου της δικτατορίας των συνταγματαρχών, από την άλλη, η συγκεκριμένη αναφορά ποσοτικά διευρύνεται, καθώς ο συγγραφέας χαρτογραφεί, αναλυτικά, την πορεία του Κατσώνη από τη Λειβαδιά στη Ρωσία και από εκεί στο Καστελλόριζο και σε ολόκληρη τη Μεσόγειο.⁴²

Ως προς τη δεύτερη υποκατηγορία, οι αναφορές είναι περισσότερες και εκτενέστερες. Ενδεικτικά, παραδείγματα:

α) Το στρατηγικό σχέδιο του Υψηλάντη για τον Αγώνα, έδωσε την ώθηση που χρειαζόταν η Επανάσταση στο ξεκίνημά της. «Εξαπατώντας», επί τους ουσίας, παρακινεί πολλούς Έλληνες να συμμετάσχουν

³⁸ «Ο θάνατος του Μάρκου Βότσαρη», στο *Αναγνωστικόν διά την έκτην τάξιν των δημοτικών σχολείων*, Χαρίλαος Αντωνάτος (Αθήναι: Εκδοτική Εταιρία Α. Μ. Κοντομάρης & Σια, 1927), 70-83. Στη σελίδα 72 γίνεται έμμεση αναφορά στο στρατιωτικό δαιμόνιο του Μπότσαρη.

³⁹ Κοντογιάννης et al., *Αναγνωστικό*, 46-49.

⁴⁰ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 35 και «Ο καπετάν καλόγερος», στο: Κοντογιάννης et al., 42-44. Παρουσιάζεται, επίσης, σκίτσο του καλόγερου Σαμουήλ, σ. 43 την ώρα που ανατινάζει το Κούγκι και αναλυτικό κείμενο τριάντα τεσσάρων γραμμών, στο οποίο σκιαγραφείται η φυσιογνωμία του καλόγερου και εξιστορούνται τα γεγονότα της 17^{ης} Δεκέμβρη 1803. Βλ. επίσης, Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος*, 49· Αντωνάτος, *Αναγνωστικόν*, 43-45· Πετρούνιας, *ό.π.*, 56· Καφεντζής, *ό.π.*, 31-32· Παπαμάρκου, *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον*, 68-74. Πρόκειται για το εκτενέστερο κείμενο για τον Σαμουήλ καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Βλ. τέλος Φωτιάδης et al., *ό.π.*, 202-203. Και στα δύο Αναγνωστικά (Παπαμάρκου και Φωτιάδη) χρησιμοποιούνται τα ίδια επίθετα.

⁴¹ «[...] Ο Κατσώνης έκυριάρχησεν εις τὸ Αἰγαῖον καὶ πολλάκις ἐτόλμησε νὰ πλεύσῃ μέχρι τοῦ Ἑλλησπόντου. Ὁ σουλτάνος τότε προσεκάλεσε στόλον ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὸ Ἀλγέριον [...]». Λαζάρου, *Ἡ νέα ελληλική Ἱστορία*, 37. Ο Κατσώνης με τα λίγα και μικρά πλοία του τρομοκρατεί τον τουρκικό στόλο. Επομένως, γίνεται σαφές στους μαθητές και στις μαθήτριες ότι δεν έχει σημασία η ποσότητα, αλλά η ποιότητα: η ευφυΐα και η στρατηγική ικανότητα του Κατσώνη είναι αυτά τα στοιχεία που τον διακρίνουν.

⁴² Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 38.

στον Αγώνα.⁴³ Όμως, αυτή η «εξαπάτηση» δεν σχολιάζεται αρνητικά στο σχολικό βιβλίο, καθώς αποτέλεσε το έναυσμα για την έναρξη της Επανάστασης (εθνικοί λόγοι).

β) Ιδιαίτερα για τον Κολοκοτρώνη,⁴⁴ οι αναφορές –λίγες άμεσες και περισσότερες έμμεσες– είναι αρκετές. Αξίζει στο σημείο αυτό να υπογραμμιστεί ότι στο πρόγραμμα μαθημάτων του 1894 και στο αντίστοιχο του 1913 αναφέρεται ότι θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα στους μαθητές «η στρατηγική ευφυΐα του Κολοκοτρώνη».⁴⁵ Ο Κολοκοτρώνης, μέσω της υπηρεσίας του στα βρετανικά Επτάνησα, επεκτείνει τους ορίζοντές του και έρχεται σε επαφή με νέες ιδέες και ανθρώπους, από λοχαγός προάγεται στο βαθμό του ταγματάρχη στον αγγλικό στρατό, λόγω της στρατιωτικής του μεγαλοφυΐας και γενναιότητας.⁴⁶ Στα σχολικά βιβλία Ιστορίας σημειώνεται, επίσης, ότι: «ὁ ἔρχομός του στήν Πελοπόννησο ἔφερε τὸν τρόπο τοῦς Τούρκους, μὰ τοῦς Ἕλληνες ἔφερε τὸ θάρρος καὶ τὴν ἐλπίδα, γιατί ἦταν ὁ μόνος ἄνθρωπος ποὺ ὅλοι εἶχαν σ' αὐτὸν πεποίθηση καὶ ἐμπιστοσύνη [...]».⁴⁷ Σε άλλο σημείο των σχολικών βιβλίων ο Κολοκοτρώνης λόγω της ιδιαίτερης ευφυΐας του⁴⁸ αντιλαμβάνεται τα

⁴³ Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 40.

⁴⁴ «[...] εἶχεν εὐγλωττίαν μεγάλην, ἰκανότητα στρατηγικὴν, καὶ ἐπιμονὴν ἀδιάσειστον». Χωραφάς, *ὁ.π.*, 49.

⁴⁵ Βλ. Πρόγραμμα μαθημάτων τῶν τετρατάξιων δημοτικῶν σχολείων τῶν ἀρρένων (1894) καὶ Πρόγραμμα μαθημάτων τῶν ἐξατάξιων δημοτικῶν σχολείων (1913) παρατίθεται στο Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία καὶ Γεωγραφία στα ἐλληνικά σχολεῖα 1834-1914* (Αθήνα: 1988), 390 καὶ 568 ἀντίστοιχα.

⁴⁶ «[...] κατατάχθηκε στὸν Ἀγγλικὸ στρατὸ μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ λοχαγοῦ· ἀργότερα, γιατί διακρίθηκε σὲ πολλὲς μάχες, τὸν προβίβασαν σὲ ταγματάρχη. Κι ἀπὸ τότε φοροῦσε τὴ φουντωτὴ περικεφαλαία τοῦ Ἀγγλικοῦ στρατοῦ [...]». Γκινόπουλος, *Ιστορία του νέου ελλητισμού*, 47.

⁴⁷ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 47.

⁴⁸ Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1929 σημειώνεται ότι μόνο αυτός από όλους τους κατεταναίους κατάλαβε το τέχνασμα του Δράμαλη. «Οἱ ἄλλοι καπεταναῖοι τὸ πίστεψαν, ὁ Κολοκοτρώνης ὅμως κατάλαβε τὸ τέχνασμα τοῦ Δράμαλη [...]». Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 83. Καὶ στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1935 σημειώνεται: «Οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ τῶν Ἑλλήνων ἠπατήθησαν. Ἄλλ' ὁ Κολοκοτρώνης ἐννόησε τὸ τέχνασμα [...]». Χωραφάς, *ὁ.π.*, 74. Επίσης, «[...] Ὁ Κολοκοτρώνης μόνον ἔβλεπε καθαρὰ τὶ ἔπρεπε νὰ κάμουν [...]». Καὶ σε ἄλλο σημείο του ἴδιου βιβλίου: «[...] Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ὄπλαρχηγοὶ πίστε-

τεχνάσματα των Τούρκων και βρίσκει διεξόδους. Οι προτάσεις του, αν και δεν υιοθετούνται από τους υπόλοιπους και δημιουργούν έριδες και αψιμαχίες, ωστόσο, φαίνεται να τον δικαιώνουν.⁴⁹ Άμεση αναφορά στο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ευφυΐας του («δυνατὸς εἰς τὸν νοῦν») γίνεται στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της περιόδου της δικτατορίας των συνταγματαρχών, οι συγγραφείς του οποίου τον παρουσιάζουν «πλασμένο» να αναλάβει την αρχηγία του Αγώνα.⁵⁰ Ενώ και το απόσπασμα που παρατίθεται στο Αναγνωστικό της Στ' δημοτικού της μεταξικής περιόδου δίνει έμφαση στην εξυπνάδα του, στην ευστροφία του και στην ικανότητά του να πείθει.⁵¹ Ο Κολοκοτρώνης προβάλλει στους μαθητές και στις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου ως η κατεξοχήν «πατρική φιγούρα του έθνους».⁵²

γ) Το στρατηγικό σχέδιο του Καραϊσκάκη για να λύσει την πολιορκία της Ακρόπολης, υπογραμμίζεται στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1929:

«[...] Ὁ Καραϊσκάκης βλέποντας πὸς οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν ταχτικὸς στρατὸς, γιὰ νὰ κάνη ἐπιθέσεις καὶ ἔτσι νὰ λύση τὴν πολιορκία, τοῦ ῥθε στὸν νοῦ τοῦ ἔν' ἄλλο ἔξοχο στρατηγικὸ σχέδιο· σκέφτηκε δηλαδή νὰ κόψη κάθε συγκοινωνία τοῦ Κιουταχὴ μὲ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, πὸν νὰ μὴ μπορῆ νὰ λαβαίνει τροφὲς καὶ πολεμοφόδια ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Εὐβοία [...].»⁵³

ψαν τὴν πληροφορία αὐτὴ. Μόνον ὁ Κολοκοτρώνης δὲν ἐξαπατήθηκε [...]. Καφετζής, *ὁ.π.*, 49, 73.

⁴⁹ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 83· Πετρούνιας, *ὁ.π.*, 108-110.

⁵⁰ «[...] Ὁ Κολοκοτρώνης ἦτο μέγας εἰς τὴν καρδίαν καὶ δυνατὸς εἰς τὸν νοῦν. Ἦτο πλασμένος διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀγῶνος. [...]». Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ὁ.π.*, 58.

⁵¹ «Το τσοπανάκι», στο Κοντογιάννης et al., *Αναγνωστικό*, 45. Η στιχομυθία μεταξύ του νεαροῦ βοσκῦ καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη ἀναδεικνύει στους μαθητές καὶ στις μαθήτριες τὴν ευστροφία καὶ τὴν ετοιμότητα τοῦ Κολοκοτρώνη: «-Τὶ στέκεσαι καὶ βλέπεις, καὶ δὲν πᾶς καὶ σὺ νὰ πολεμήσης, βρὲ Ἕλληνα; -Δὲν ἔχω ἄρματα, καπετάνιε! -Ἐχεις τὴ μαγκούρα σου, ἄρμα εἶναι κι αὐτὴ, νὰ!».

⁵² Δανειζομαι τὸν ὄρο ἀπὸ τὸν Δημήτρη Δημητρόπουλο. Βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ὁ Ἐγὼς τοῦ Μοριά»: Κτίζοντας μια πατρική φιγούρα τοῦ Ἐθνους», στο *Ἡ ματιὰ τῶν ἄλλων*, 69-90.

⁵³ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 117. Βλ. ἐπίσης, Χωραφάς, *ὁ.π.*, 103-104.

Αλλά και στο Αναγνωστικό της Στ' δημοτικού του 1963 και του 1968 οι μαθητές και οι μαθήτριες διαβάζουν αναλυτικό παράθεμα αναφορικά με τον «ψευτογιατρό», τον οποίο κατάφερε να αποκαλύψει ο Καραϊσκάκης με το «στρατηγικό μυαλό» του.⁵⁴

δ) Το «παράδειγμα» του Λάμπρου Τζαβέλλα, ο οποίος κατάφερε να εξαπατήσει το δόλιο Αλή Πασά με την εξυπνάδα/πονηριά του και την ανδρεία του,⁵⁵ χωρίς να διστάσει να θέσει σε κίνδυνο ακόμα και τον ίδιο του το γιο:

«[...] Ὁ Ἀλῆς μετὰ τὴν ἀποτυχίαν του νὰ καταλάβῃ τὸ Σούλι, ἐκάλεσε τὸν Λάμπρον Τζαβέλλαν καὶ τοῦ ὑπεσχέθη μεγάλας τιμὰς καὶ πλοῦτη, ἐάν τοῦ παραδώσῃ τὸ Σούλι [...] Ὁ Λάμπρος ἔκαμε ὅτι δέχεται καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Ἀλῆν νὰ τὸν ἀφήσῃ ἐλεύθερον νὰ γυρίσῃ στὸ Σούλι, διὰ νὰ συνεννοηθῇ μετὸς ἄλλους ἀρχηγούς. [...] Μόλις ὁ Τζαβέλλας ἔφθασεν εἰς τὸ Σούλι, εἶπεν εἰς τοὺς ἀρχηγούς τὰ σχέδια τοῦ Ἀλῆ καὶ τοὺς παρεκίνησε νὰ ἐτοιμαστοῦν καὶ νὰ ἀγωνισθοῦν μετὰ γενναιότητα διὰ τὴν ἐλευθερίαν των [...]».⁵⁶

ε) Τέλος, ο «μπουρλοτιέρης των ψυχών» Παπαφλέσσας, τον οποίο ο Πατριάρχης εκτίμησε για την εξυπνάδα του⁵⁷ και ο Ιμπραήμ για την

⁵⁴ Φωτιάδης et al., *ό.π.*, 73-74.

⁵⁵ Σε όλα σχεδόν τα σχολικά βιβλία της περιόδου που μελετήσαμε τονίζεται ότι ο Τζαβέλλας κατάφερε να «εξαπατήσει» έναν δόλιο, τον Αλή Πασά. Οι μαθητές και οι μαθήτριες μαθαίνουν ότι ο πονηρός, αλλά εξυπνος, Τζαβέλλας κερδίζει τον δόλιο-ύπουλο Αλή Πασά. Βλ. Παπαμάρκου, *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον*, 88-90· Αντωνάτος, *Αναγνωστικόν*, 38-40· Ανδρεάδης, *Αναγνωστικόν καθαρουούσης*, 161-164· Χωραφάς, *ό.π.*, 34-35.

⁵⁶ Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 46-47. Επίσης, βλ. Λαζάρου, *ό.π.*, 48-49· Γκινόπουλος, *ό.π.*, 32-33· Πετρούνιας, *ό.π.*, 52.

⁵⁷ «[...] Ἐκεῖ τὸν ἀγάπησε ὁ Πατριάρχης γιὰ τὴν ἐξυπνάδα του καὶ τὴ φιλοπατρία του καὶ τὸν χειροτόνησε ἀρχιμανδρίτη [...] Ἐπειτα ἀπ' αὐτὸ ὁ Παπαφλέσσας γύρισε στὴν Πελοπόννησο καὶ γεμάτος ἐνθουσιασμό ἔτρεχε ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ καὶ διέδιδε στὸ λαὸ μεγάλα πράματα καὶ θαυμαστὰς διηγήσεις, ποὺ ἀναβαν τὴ φαντασία κι ἐξυπνοῦσαν τὸ φιλελεύτερο πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων. [...] Καθὼς ἦταν φυσικὸ τέτοιες διηγήσεις ἐνθουσίαζαν τὸ λαὸ καὶ τὸν ἔκαναν νὰ περιμένῃ μετὰ ἀνυπομονησία καὶ μετὰ παλμούς τὴν ἅγια ἡμέρα, ποὺ θ' ἄρχιζε ὁ ἀγὼνας [...]»· Γκινόπουλος, *ό.π.*, 44-46.

ανδρεία του,⁵⁸ με το μεγαλοφυές σχέδιό του παρακίνησε πολλούς να συμμετάσχουν στον Αγώνα.⁵⁹

3. Το επιστημονικό δαιμόνιο

Στα σχολικά βιβλία της περιόδου που μελετούμε οι μαθητές και οι μαθήτριες έρχονται σε επαφή –άλλοτε σε μεγαλύτερο και σπανιότερα σε μικρότερο βαθμό– με κείμενα, τα οποία εξυμνούν τη φιλομάθεια των Ελλήνων και τη ροπή τους προς τη μόρφωση.⁶⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα από το σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1934:

«[...] οι Έλληνες είχαν τὸν πόθον νὰ μορφωθοῦν καὶ νὰ προοδεύσουν, καὶ εἶχαν περισσότερα μέσα, διότι ἐπλούτησαν μὲ τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Μὲ τὴν μόρφωσιν ἔγιναν τολμηρότεροι καὶ ἤρχισαν νὰ πιστεύουν ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἦτο δυνατόν νὰ μετρηθῆ μὲ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν του [...].»⁶¹

Ο πόθος των Ελλήνων στο σύνολό τους για μόρφωση και το επιστημονικό τους «δαιμόνιο», από τη μία μεριά, και η άνθηση του εμπορίου και της ναυτιλίας από την άλλη συναποτελούν τα δύο στοιχεία που, σύμφωνα με το συγγραφέα του σχολικού βιβλίου, παρακινούν τους Έλληνες να αρθρώσουν και να υλοποιήσουν το τολμηρό σχέδιό τους για την Επανάσταση.

Στο σχολικό βιβλίο Γεωγραφίας του 1934 γίνεται, μάλιστα, έμμεση σύγκριση μεταξύ των Ελλήνων και των υπολοίπων κατοίκων της Ευρώπης και της Ασίας.⁶² Οι Έλληνες παρουσιάζονται, γενικά, ως «πο-

⁵⁸ Αντωνάτος, *ό.π.*, 117-120.

⁵⁹ Χωραφάς, *ό.π.*, 48. Επίσης, «[...] ικανὸς νὰ πείθῃ τὰ πλήθη ‘μπορλοτιέρης τῶν ψυχῶν’, περιέτρεχεν ὅλην τὴν Πελοπόννησον καὶ διέδιδεν ὅτι Ρωσικαὶ δυνάμεις στρατοῦ καὶ ναυτικοῦ ἦσαν ἔτοιμοι νὰ ἔλθουν εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της καὶ ἐκάλει ὅλους τοὺς Ἕλληνας νὰ εἶναι ἔτοιμοι διὰ τὴν ἐπανάστασιν [...].» Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 58.

⁶⁰ Για το ιδεολόγημα αυτό βλ. αναλυτικότερα, Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου», στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου*, τ. 1 (Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ., 1989), 43-54, ειδ. 50-53.

⁶¹ Λαζάρου, *ό.π.*, 27-28.

⁶² «[...] Πεντακόσια ἔτη πρὸ Χριστοῦ, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῆς Εὐρώπης ἦσαν ἀκόμη ἄγριοι, οἱ Ἕλληνες ἀνέπτυξαν μεγάλον πολιτισμὸν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν,

λιτισμένοι», «φιλομαθείς», «εξευγενισμένοι», γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, σε αντίθεση με τους «άγριους», «βάρβαρους» και «απολίτιστους» Ευρωπαίους, Ρωμαίους και Ανατολίτες.⁶³ Ο Μέγας Αλέξανδρος και οι Έλληνες στο σύνολό τους χάρη στη φιλομάθεια και στην ευφυΐα τους, δίδαξαν τις τέχνες και τις επιστήμες στους «απαίδευτους» αυτούς λαούς. Την εικόνα αυτή παρουσιάζει, κάπως πιο γενικευμένη, και το Αναγνωστικό της Στ' δημοτικού της μεταξικής περιόδου.⁶⁴

Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1945 γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στους Έλληνες λογίους του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, οι οποίοι, αφού αφήνεται να εννοηθεί ότι διώκονται από τους «απολίτιστους» Τούρκους ή οι ίδιοι δεν αντέχουν να ζουν υπό καθεστώς δουλείας – χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Κοραΐς–, εγκαθίστανται στην Ιταλία και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου επιδίδονται στη μελέτη και στη διδασκαλία. Ορισμένοι, μάλιστα, από τους «καλύτερους λογίους» του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, σύμφωνα με το συγγραφέα του σχολικού βιβλίου, είναι οι Έλληνες Φαναριώτες, και ιδιαίτερα ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο εξ απορρήτων, και ο γιος του Νικόλαος Μαυροκορδάτος,

ὥστε καὶ σήμερον τὸν θαυμάζει ὁλος ὁ κόσμος [...] Τριακόσια περίπου ἔτη πρὸ Χριστοῦ ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας ἐπολέμησε καὶ ἐνίκησε τοὺς βαρβάρους λαοὺς τῆς Ἀσίας, ἔφθασεν εἰς τὰς Ἰνδίας καὶ διέδωκεν εἰς αὐτοὺς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν. Μετὰ πολλὰ ἔτη ἓνας ἀπολίτιστος λαὸς τῆς χερσονήσου, πὺ εἶναι δυτικὰ ἀπὸ τὴν Βαλκανικὴν –οἱ Ρωμαῖοι– ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσάν του, τὴν Ρώμην, καὶ ἐκυρίευσεν τὴν Ἑλλάδα, καὶ σιγὰ καὶ τὴν Εὐρώπην σχεδὸν ὀλόκληρον. [...] Οἱ Ἕλληνες ὅμως, ἂν καὶ δοῦλοι τῶν Ρωμαίων, ἔγιναν οἱ διδάσκαλοί των. Τοὺς ἐδίδαξαν τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας, τοὺς ἔκαμαν καὶ αὐτοὺς πολιτισμένους [...]. Δημήτριος Δημητράκος, *Γεωγραφία διὰ τὴν ἕκτην τάξιν τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου* (Ἀθήναι: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου, 1934), 30-31.

⁶³ Βλ. ἐπίσης, «[...] Οἱ Ἕλληνες, ἄνθρωποι πολιτισμένοι καὶ φιλελεύθεροι, δὲ μποροῦσαν νὰ ὑποφέρουν τέτοιους ἐξευτελισμοὺς ἀπὸ τοὺς βάρβαρους Τούρκους [...]». Παπασπύρου, *Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, 12. Ἐπίσης, «[...] Ὅταν ἄλλοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης βρίσκονταν σὲ πρωτόγονη κατάσταση, στὴν Ἑλλάδα ἀνθοῦσε ὁ σπουδαιότερος πολιτισμὸς τοῦ κόσμου [...]». Γεώργιος Χριστιάς, *Γεωγραφία Εὐρώπης Στ' Δημοτικού* (Ἀθήναι: Ο.Ε.Δ.Β., 1977⁴), 72-73.

⁶⁴ «[...] Μέσα σὲ τρεῖς χιλιάδες χρόνια τὸ Ἔθνος αὐτὸ, τὸ δικὸ μας, ἔδωσε τὰ μεγαλύτερα πράγματα [...] ἔδωσε τὰ ωραιότερα δείγματα ἐθνικῶν ἀγώνων ἀνδρείας, ἡρωισμοῦ καὶ κατορθωμάτων, τὰ ὁποῖα πραγματικῶς ἐδόξασαν τὴν ἱστορία του. Ι. Μεταξάς». Κοντογιάννης et al., *ὁ.π.*, 59.

ηγεμόνας της Βλαχίας. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται, επίσης, στους Κερκυραίους Ευγένιο Βούλγαρι και Νικηφόρο Θεοτόκη,

«οί όποιοι ἔγιναν γνωστοί και ἐτίμηθησαν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην· ἐξαιρετικῶς τοὺς ἐτίμησεν ἡ Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία τοὺς ἔδωσε καὶ τὸ ἀνώτερον Ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα τοῦ Ἐπισκόπου».⁶⁵

Ο επιτονισμός του επιθέτου «όλος» («ὅλην τὴν Εὐρώπην») και του επιρρήματος «ἐξαιρετικῶς» («ἐξαιρετικῶς τοὺς ἐτίμησεν ἡ Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας») εἶναι δηλωτικοί της ευρείας αναγνώρισής τους λόγω της επιστημονικής τους ιδιοφυΐας, η οποία για μία ακόμη φορά αποδίδεται, ἔμμεσα, στην ελληνική τους καταγωγή (Ἕλληνες Φαναριώτες, Ἕλληνες Κερκυραίοι). Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1967 οι δάσκαλοι του Γένους, οι οποίοι ιδρύουν σχολεῖα σε ὅλες τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, χαρακτηρίζονται «περίφημοι» προστάτες και ἀπόστολοι της παιδείας, ενώ και η ἐξιστόρηση των γεγονότων εἶναι εκτενέστερη και αναλυτικότερη σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους.⁶⁶

Εκτός, ὁμως, ἀπὸ την πνευματική κινητοποίηση των λαών, οι ἄνθρωποι των ιδεών και των γραμμάτων, λόγω της μεγαλοφυΐας τους, βρήκαν και ἄλλους τρόπους διάχυσης και διάδοσης των πρωτοπόρων και καινοτόμων για την εποχή ιδεών τους. Εμβληματικά παραδείγματα αποτελοῦν ο Ρήγας Βελεστινλής ἢ Φεραῖος, ο Αδαμάντιος Κοραῖς και σε μικρότερο βαθμό ο Ἄνθιμος Γαζής.

Ἡ πρόσληψη και οι αναφορές στο Ρήγα Φεραῖο,⁶⁷ στη ζωή, στις σπουδές και στη δράση του, εἶναι διαχρονικές σε ὅλα τα σχολικά βιβλία Ιστορίας της περιόδου που μελετούμε. Ο Ρήγας Φεραῖος χαρακτηρίζεται ὡς «μεγαλεπήβολος», «μέγας ἀνήρ», πνεύμα ἀνήσυχο, «φιλομαθής», ο οποίος λόγω της ευφυΐας του κατόρθωσε να ἀναλάβει καίριες θέσεις δίπλα στον ηγεμόνα της Βλαχίας και συνομιλεῖ με το Ναπολέοντα, με ἀρχιερεῖς, εμπόρους, προκρίτους, αρματολούς και κλέφτες, προσπαθώντας να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες που θα ὀδηγούσαν στην Επανάσταση. Τόση, μάλιστα, εἶναι η πειθὴ των λό-

⁶⁵ Πετρούνιας, *ὁ.π.*, 42-43.

⁶⁶ Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ὁ.π.*, 28, 30.

⁶⁷ Ενδεικτικά, Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 27· Χωραφάς, *ὁ.π.*, 29-32.

γων του που κατορθώνει να πάρει με το μέρος του ακόμη και σημαντικούς Τούρκους.⁶⁸ Η πρόσληψη του Ρήγα Φεραίου ως ιδιαίτερα μεγαλοφυούς Έλληνα παραμένει σταθερή τόσο στα σχολικά βιβλία του 19^{ου} όσο και του 20^{ου} αιώνα.⁶⁹

Ο μεγαλύτερος, όμως, Έλληνας λόγιος, ο οποίος ωφέλησε, πολλαπλώς, την Ελλάδα είναι ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο ανώτερος όλων, αν και δεν υπήρξε ποτέ δάσκαλος, με τη στενή έννοια του όρου.⁷⁰ Ο Κοραΐς παρουσιάζεται στα σχολικά βιβλία που μελετήσαμε ως το απόλυτο πρότυπο του Έλληνα διανοούμενου, ο οποίος εγκατέλειψε το εμπόριο και ασχολήθηκε με τη φιλολογία, μορφώνεται στην Ευρώπη και χαίρει εκτίμησης και αναγνώρισης από τους πλούσιους Έλληνες αλλά και από τους λόγιους Ευρωπαίους.⁷¹ Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας της περιόδου της δικτατορίας των συνταγματαρχών γίνεται αναλυτική περιγραφή και παρουσίαση αυτής της προσφοράς του στο Γένος, ως αποτέλεσμα της όσμωσης και της επικοινωνίας με διεθνή δίκτυα⁷² και με τη συμβολή πλουσίων Ελλήνων εμπόρων που ζουν και δραστηριοποιούνται στο εξωτερικό (π.χ. οι αδελφοί Ζωσιμά). Στην περί-

⁶⁸ Τριανταφυλλίδης, *Επιτομή της ελληνικής Ιστορίας*, 41· Λαζάρου, *ό.π.*, 44· Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 42· Καφεντζής, *ό.π.*, 35-37.

⁶⁹ Γενικότερα για την πρόσληψη του Ρήγα Φεραίου στη συλλογική συνείδηση, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ο Ρήγας με τα μάτια των άλλων: Διαδρομές της πρόσληψης ενός ήρωα», στο «*Η ματιά των άλλων*», 35-49.

⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά, Γκινόπουλος, *ό.π.*, 20, 28-29· Χωραφάς, *ό.π.*, 17-18· Πετρούνας, *ό.π.*, 43· Καφεντζής, *ό.π.*, 21-22.

⁷¹ «[...] Ο Κοραΐς όμως εφρόντισε περισσότερο να μορφωθῆ. Ἀφῆκε λοιπὸν τὸ ἐμπόριον καὶ ἠσχολήθη εἰς τὰ γράμματα. [...] Ἐμελέτησε πολὺ τὰ ἀρχαῖα συγγράμματα, τὰ ἐτύπωσε, τὰ ἐξήγησε καὶ ἔγινε σπουδαῖος ἑλληνιστῆς. Ὁ Κοραΐς εἶναι ἀπὸ τοὺς ὀλίγους νεωτέρους Ἕλληνας, τοὺς ὁποίους ἐξετίμησαν οἱ λόγιοι τῆς Εὐρώπης [...] Εἶχε μεγάλην ἐκτίμησιν καὶ δὲν ἔλειπαν οἱ πλούσιοι Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι ἔκαμναν τὰ ἐξόδα διὰ τὴν τυπώσιν τὰ βιβλία του. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Κοραΐ τὰ ἐτύπωσαν οἱ πλούσιοι Ἡπειῶται, ἀδελφοὶ Ζωσιμάδα, οἱ ὅποιοι ἔκαμαν τότε καὶ ἄλλας εὐεργεσίας εἰς τὸ ἔθνος [...]. Λαζάρου, *ό.π.*, 30.

⁷² «[...] Αἱ ἐκδόσεις τοῦ Κοραΐ ἤρχισαν τὸ 1805 καὶ εἶναι γνωσταὶ μὲ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» Ἐπειδὴ δὲ αὐτὸς ἦτο πτωχὸς, τὰ ἀπαραίτητα χρήματα δι' αὐτὰς διέθεσαν διάφοροι πλούσιοι Ἕλληνες καὶ ἰδίως οἱ Ἡπειῶται ἀδελφοὶ Ζωσιμάδα. Διὰ τῶν ἀφθόνων καὶ σοφῶν αὐτῶν συγγραμμάτων τοῦ ὀ Κοραΐς ἔγινεν ὁ μεγαλύτερος διδάσκαλος τοῦ Γένους. Πράγματι δὲ κατάρθωσε τὴν ἀνάψιν εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων τὸν πόθον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ πρὸς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους [...]. Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 33.

πτωση αυτή τα οφέλη ή τα κέρδη από το εμπορικό και το επιχειρηματικό «δαιμόνιο» συνομιλούν ή ενδυναμώνουν το επιστημονικό «δαιμόνιο».⁷³

Άνθρωποι –λόγιοι και διανοούμενοι–, επομένως, όπως ο Ρήγας Φεραίος και ο Αδαμάντιος Κοραΐς χαρακτηρίζονται, άμεσα ή έμμεσα, στα σχολικά βιβλία της περιόδου που μελετούμε ως ιδιαίτερα σημαντικοί, γιατί είναι «κομβικά υποκείμενα»,⁷⁴ συνδέουν δηλαδή το διεθνή νεωτερικό κόσμο των διανοουμένων και των ιδεών με τον προνεωτερικό κόσμο των όπλων και της βίας. Η έμφαση, ωστόσο, δίνεται κάθε φορά στην ελληνική τους καταγωγή και προέλευση, καλώντας τους μαθητές και τις μαθήτριες, έμμεσα, να μετάσχουν αυτής της ιδιοφυΐας, καθώς τους ενώνει το χαρακτηριστικό εθνικό συστατικό. Ο Ρήγας Φεραίος και ο Αδαμάντιος Κοραΐς είναι ευφυείς, επειδή είναι Έλληνες.

4. Το οικονομικό δαιμόνιο (εμπορικό, ναυτικό, επιχειρηματικό)

Στα σχολικά βιβλία της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου, παρουσιάζεται η Ελλάδα αφενός μεν λόγω της γεωγραφικής της θέσης και του φυσικού της περιβάλλοντος και αφετέρου δε λόγω των φυσικών χαρακτηριστικών των κατοίκων της, που έχουν εμπορικό και επιχειρηματικό πνεύμα, να είναι ανέκαθεν χώρα εμπορική και ναυτική.⁷⁵ Εξαιτίας, μάλιστα, αυτής της εμπορικής, ναυτικής και επιχειρηματικής τους μεγαλοφυΐας ως αποτέλεσμα της ελληνικής κοινωνικής και γεωγραφικής τους προέλευσης, κατάφεραν να δραστηριοποιηθούν

⁷³ Για τον Κοραΐ και το έργο του βλ. ενδεικτικά, Σοφία Ματθαίου, «Ο Κοραΐς και οι Έλληνες κλασικοί φιλόλογοι τον 19^ο αιώνα», στο *«Η ματιά των άλλων»*, 51-68· Νίκος Δ. Βαρμάζης, *Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833): Ένας ανεξάντλητος κόσμος* (Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2016).

⁷⁴ Καλύβας, *Το ελληνικό όνειρο*, 28.

⁷⁵ «[...] Γι' αυτό οι Έλληνες από τη φύση της χώρας των από τὸ ἓνα μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο γιατί ἔχουν φυσικὰ ἐμπορικὸ καὶ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, ἦταν ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐποχὴ λαὸς ἐμπορικὸς καὶ ναυτικὸς [...]». Γκινόπουλος, *ό.π.*, 17. Επίσης, στο σχολικό βιβλίο Γεωγραφίας της μεταπολίτευσης οι μαθητές και οι μαθήτριες διαβάζουν: «[...] Οἱ Ἕλληνες ἀνεκάθεν ἀγαποῦσαν τὸ ἐμπόριο καὶ ἦταν καλοὶ ἔμποροι [...]». Καὶ σε ἄλλο σημεῖο: «[...] Οἱ Ἕλληνες εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους λαοὺς τῆς Εὐρώπης. [...] Στὶς θάλασσες οἱ Ἕλληνες δοκίμασαν τὴν τύχη τους καὶ ἐγίναν τολμηροὶ καὶ ἄξιοι ναυτικοὶ [...]. Χριστιάς, *Γεωγραφία Ευρώπης*, 67, 69.

εμπορικά⁷⁶ και να κερδίσουν προνόμια μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1774⁷⁷ και κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης.⁷⁸

Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα προβάλλουν τα Μαδεμοχώρια της Χαλκιδικής, η Νάουσα, η Έδεσσα, η Καστοριά, τα χωριά του Πηλίου, η Χίος και, κυρίως, τα Αμπελάκια.⁷⁹ Ιδιαίτερα για τα Αμπελάκια σημειώνεται ότι ήταν η πιο πλούσια κοινότητα, ότι οι κάτοικοι ίδρυσαν τον πρώτο συνεταιρισμό και, εξαιτίας αυτής της μεγαλοφυούς ένωσης, απέκτησαν τεράστια κέρδη.⁸⁰ Σημειώνεται, μάλιστα, ότι ί-

⁷⁶ «[...] Με τὰ καράβια τους ἐνεργοῦσαν σὲ ὅλη τὴν Τουρκία τὸ μικρεμπόριο, γύριζαν σ' ὅλα τὰ ἐμπορικά κέντρα τῆς Εὐρώπης καὶ σὺναζαν πλούτη, ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ἢ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινότητάς των ἢ γιὰ νὰ κατασκευάζουν μεγαλύτερα πλοῖα. Ἡ κίνηση αὐτὴ καὶ τὰ ταξίδια ὠφέλησαν πολὺ τὸ Ἔθνος, γιατί οἱ Ἕλληνες γνῶρισαν ἀνώτερον κόσμον, εἶδαν πῶς ζοῦσαν οἱ ἄλλοι λαοὶ καὶ ἐνίωσαν πῶς ἡ Τουρκία δὲν ἦταν δὴ καὶ τόσο φοβερὸ κράτος [...]». Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 16. Επίσης, βλ. «[...] οἱ Ἕλληνες τῶν πεδινῶν μερῶν κατέφευγον εἰς τὰ ὄρεινά ἢ εἰς ξηρὰ καὶ ἄγωνα νησιά, ὅπου δὲν ἤθελον νὰ κατοικοῦν Τοῦρκοι. Ἐκεῖ ἠσχολοῦντο κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν κτηνοτροφίαν, τὴν γεωργίαν καὶ κηπουρικὴν καὶ εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Ἀργότερα ἐπεδόθησαν καὶ εἰς τὴν βιοτεχνίαν καὶ βιομηχανίαν, κατεργάζοντο δηλ. τὰ δέρματα καὶ τὰ μαλλιά τῶν ζώων καὶ ἐδημιούργησαν βιομηχανίαν δερμάτων, γουναρικῶν καὶ ἐριουργίαν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Ἡπειρον· ἔσκαπτον τὴν γῆν, διὰ νὰ εὔρουν καὶ κατεργασθοῦν μέταλλα διάφορα, ὅπως λ.χ. ἄργυρον εἰς τὴν Χαλκιδικήν. Εἰς τὴν Χίον, τὴν ὠραίαν καὶ εὐφορον νῆσον, ἐκαλλιέργουν κηπουρικὰ εἶδη καὶ τὰ περίφημα μαστιχοδένδρα. Εἰς τὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας κατεργάζοντο τὸν βάμβακα [...]». Πετρούνιας, *ὁ.π.*, 29-31.

⁷⁷ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 17. Επίσης, Καφεντζής, *ὁ.π.*, 20.

⁷⁸ Γκινόπουλος, *ὁ.π.*, 17-18: «[...] Οἱ Ἕλληνες τότε πλούτησαν πολὺ· σὰν τολμηροὶ θαλασσινοὶ ποὺ ἦταν, περιφρονοῦσαν τὸν κίνδυνον καὶ σπάζοντας τὸν ἀποκλεισμὸ ἔφερναν στοὺς Εὐρωπαϊκοὺς λιμένες σιτάρια καὶ ἀποικιακὰ, ποὺ τὰ πωλοῦσαν σὲ μεγάλες τιμές [...]». Το ἴδιο ἀπόσπασμα παρατίθεται καὶ κατὰ τὴ μεταπολίτευση στο Καφεντζή, *ὁ.π.*, 20.

⁷⁹ Χωραφάς, *ὁ.π.*, 12· Σακκαδάκης, *Ελληνική ιστορία των νεωτέρων χρόνων*, 16· Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *ὁ.π.*, 18.

⁸⁰ «[...] Ἡ κοινότης τῶν Ἀμπελακίων τῆς Θεσσαλίας· αὕτη ἔφθασεν εἰς μεγίστην ἀκμὴν καὶ ἦτο ἡ πλουσιωτέρα. Οἱ κάτοικοι τῆς κοινότητος αὐτῆς ἐκαλλιέργουν τὸ ἐρυθρόδανον (ριζάρι), ἀπὸ τὸ ὅποιον ἔβγαινε τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα, καὶ ἀνέπτυξαν τὴν τέχνην τῆς βαφῆς τῶν ἐρυθρῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων, τὰ ὅποια ἐπωλοῦντο εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην. Οἱ Ἀμπελακιῶται ἵδρυσαν τὸν πρῶτον συνεταιρισμὸν τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος ἀπέκτησε τεράστια κέρδη καὶ ἔκτισεν εἰς τὰ Ἀμπελάκια μέγα σχολεῖον, ὑπεστήριξε τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἐτύπωσε πολλὰ βιβλία, πολῦτιμα διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. [...]». Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *ὁ.π.*, 18.

δρυσαν υποκαταστήματα (εμπορικό δαιμόνιο) και σε άλλες πόλεις του εσωτερικού και του εξωτερικού (Βιέννη, Τεργέστη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη).⁸¹ Όμως, τον πλούτο τους δεν τον χρησιμοποίησαν για «ίδιον όφελος». Υπογραμμίζεται με έμφαση ότι «τὸν πλοῦτον των οἱ κάτοικοι τῶν Κοινοτήτων ἐχρησιμοποίησαν καὶ διὰ τὴν προπαρασκευάσουν καὶ ἐνισχύσουν τὴν ἐπανάστασιν» (εθνικοί στόχοι) και για να ιδρύουν εκπαιδευτικά ιδρύματα (εκπαιδευτικοί στόχοι).⁸²

Πολλοί Έλληνες που ασχολούνται με το εμπόριο ζουν με τις οικογένειές τους σε ευρωπαϊκές πόλεις και δημιουργούν εκεί ακμάζουσες ελληνικές παροικίες.⁸³ Οι Έλληνες που ζουν στο εξωτερικό καταφέρνουν και εκεί να διακριθούν και να δημιουργήσουν σημαντικές συλλογικότητες («αἱ κοινότητες αὐταὶ ἀνεδείχθησαν λαμπρὰ φυτώρια»⁸⁴). Ως τέτοιες κατονομάζονται στα σχολικά βιβλία οι κοινότητες της Βενετίας,⁸⁵ της Οδησσοῦ,⁸⁶ της Τεργέστης⁸⁷ και της Βιέννης.⁸⁸ Οι Έλλη-

⁸¹ «[...] Τὰ Ἀμπελάκια τῶν Τεμπῶν εἶχον ὑποκαταστήματα ἐμπορικὰ εἰς τὴν Βιέννην, τὴν Τεργέστην, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Σμύρνην, κ.λ.π.». Πετρούνιας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος...* ό.π., 32. Βλ. επίσης, «[...] Τὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας ἠσχολοῦντο μὲ τὴν καλλιέργειαν τοῦ βάμβακος καὶ τοῦ ἐρυθροδάνου (διὰ τὴν ἐρυθρὴν βαφὴν του). Ἰδρυσαν θαυμάσιον συνεταιρισμὸν μὲ κλωστήρια, βαφεῖα καὶ ὑφαντουργεῖα. Ἐπλούτησαν καὶ εἶχον ὑποκαταστήματα εἰς πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ [...]». Σακκαδάκης, ό.π., 16.

⁸² Πετρούνιας, ό.π., 32.

⁸³ Λαζάρου, ό.π., 32.

⁸⁴ «[...] Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς κοινότητας τῆς σκλαβωμένης Ἑλλάδος, ὠργανώθησαν Ἑλληνικαὶ κοινότητες καὶ εἰς ἄλλας χώρας τῆς Εὐρώπης. Αἱ κοινότητες αὐταὶ ἀνεδείχθησαν λαμπρὰ φυτώρια, ἀπὸ τὰ ὅποια ἐβγήκαν Ἕλληνες μορφωμένοι οὔτοι κατέλαβον σπουδαίας θέσεις καὶ ἀξιώματα εἰς τὴν Τουρκικὴν διοίκησιν καὶ ὠφέλησαν τὴν μεγάλην Ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀπελευθερώσεως. [...]». Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, ό.π., 18-19.

⁸⁵ «[...] Τῆς Βενετίας, ἡ ὁποία διετήρει σπουδαῖα τυπογραφεῖα. Ἐκεῖ ἐτυποῦντο πλεῖστα ἀξιόλογα Ἑλληνικὰ βιβλία, ἰδίως Ἐκκλησιαστικά, τὰ ὅποια ἀπεστέλλοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐκεῖ ἤκμασαν σπουδαῖοι Ἕλληνες ἔμποροι, οἱ ὅποιοι ἰδρυσαν σχολεῖα εἰς τὴν σκλαβωμένην χώραν καὶ ἐγιναν μεγάλοι εὐεργέται [...]». Ό.π., 18-19.

⁸⁶ «[...] Τῆς Ὀδησσοῦ. Εἰς ὁλόκληρον τὴν πόλιν αὐτὴν τῆς Νοτίου Ρωσίας διεκρίνετο πολὺ καθαρὰ ὁ Ἑλληνικὸς χαρακτήρ. Ἐκεῖ ἤκμασαν Ἕλληνες ἔμποροι, ναυτικοὶ, γαιοκτήμονες, οἱ ὅποιοι ὠφέλησαν ποικιλοτρόπως τοὺς ὁμογενεῖς τῶν Ἑλλήνων δούλους [...]». Ό.π., 18-19.

νες έμποροι αυτών των περιοχών ωφελούν ποικιλοτρόπως τον εθνικό κορμό, κυρίως, με ευεργεσίες.⁸⁹ Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους Έλληνες εμπόρους της Οδησσού, οι οποίοι πρωταγωνιστούν στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας.

Σε ό,τι αφορά στο ναυτικό εμπόριο, ξεχωρίζουν η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά: Οι Υδραίοι, λόγω του ότι είναι τολμηροί, ταξιδεύουν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και φτάνουν έως την Αμερική.⁹⁰ Το παράδειγμά τους ακολουθούν και άλλα νησιά.⁹¹ Οι Έλληνες, συλλή-

⁸⁷ «[...] Τῆς Τεργέστης ἀπὸ τὸ 1782. Ἡ κοινότης αὕτη ἴδρυσεν σχολὰς, ἐμόρφωσεν ἐπιστήμονας καὶ ἠγωνίσθη θαυμασίως διὰ τὰς ἐθνικὰς καὶ θρησκευτικὰς παραδόσεις τοῦ ἔθνους [...]». *Ο.π.*

⁸⁸ «[...] Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι ἔφευγον εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἴδρυνον παντοῦ κοινότητας. Ὄνομασται ἦσαν αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς Βενετίας, τῆς Τεργέστης, τῆς Βιέννης, τῆς Ὀδησσοῦ κλπ. [...]». Σακκαδάκης, *ό.π.*, 16.

⁸⁹ «[...] Πολλοὶ Ἕλληνες ἐνεργοῦσιν εἰς ἄλλα κράτη μέγα ἐμπόριον, ἐξ οὗ καθίστανται πλουσιώτατοι καὶ ὠφελοῦσι πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα των, ἰδρύνοντες διάφορα ἐκπαιδευτήρια καὶ φιλανθρωπικὰ καταστήματα, π.χ. τὸ Πανεπιστήμιον, τὴν Ἀκαδημίαν, τὸ Μετσόβειον Πολυτεχνεῖον, τὰ Ὀλύμπια, τὸ Ἀρσάκειον, τὸ Βαρβάκειον, τὰς Τριανταφυλλειδίους Γεωργικὰς Σχολὰς καὶ πλείστα ἄλλα [...]». Ἰωάννης Ν. Λάζος, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ὑποδούλων τῆ Τουρκία ἑλληνικῶν χωρῶν* (Ἐν Αθήναις, χ.ε., 1888).

⁹⁰ Βλ. Ανδρεάδης, *Αναγνωστικὸν καθαρευούσης*, 212-223 καὶ Λαζάρου, *ό.π.*, 26. Επίσης, βλ. «[...] Τοιοῦτοτρόπως τὸ Ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν ναυτικὸν ἔλαβε μεγάλην ἀνάπτυξιν. Εἰς τοὺς μεγαλυτέρους λιμένας τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Εὐξείνου ἴδρυσαν οἱ Ἕλληνες σπουδαῖα ἐμπορικὰ καταστήματα καὶ ναυτικὰς βάσεις. Ἐδημιούργησαν δὲ ἐκεῖ καὶ σπουδαίας κοινότητας, αἱ ὁποῖαι ἀπέβησαν κέντρα ἐθνικὰ καὶ συνέβαλον εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως. [...] Ἀκόμη μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν ἔλαβε τὸ Ἑλληνικὸν ναυτικὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῶν ναπολεοντίων πολέμων. Ἡ Ἀγγλία τότε εἶχε κηρύξει τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Ναπολέοντος τῆς Γαλλίας καὶ ἀπέκλεισε τὰ παράλια τῆς Εὐρώπης, διὰ νὰ μὴ εἰσέρχονται τρόφιμα καὶ ἄλλα εἶδη πρώτης ἀνάγκης εἰς τὴν Γαλλίαν. Οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ ὁμως ἀψηφούντες κάθε κίνδυνον, ἐπλησίαζον τὰ παράλια τῆς Εὐρώπης καὶ ἐπώλουν εἰς μεγάλας τιμὰς σιτηρά, τρόφιμα καὶ ἄλλα ἐμπορεύματα. Μὲ τὴν ναυτιλίαν λοιπὸν καὶ τὸ ἐμπόριον οἱ Ἕλληνες τῶν νήσων καὶ τῶν παραλίων ἀπέκτησαν πολλὰ πλοῦτη καὶ πλοῖα πολυάριθμα καὶ μεγάλα. Τὰ μεγαλύτερα καὶ τὰ περισσότερα πλοῖα εἶχον τὰ τρία μικρὰ Ἑλληνικὰ νησιά Σπέτσει, Ὑδρα καὶ Ψαρά, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι εἶχον γίνει πλουσιώτατοι. [...]». Κυριαζόπουλος-Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 25-26.

⁹¹ «[...] Τὸ παράδειγμα τῶν Ὑδραίων ἠκολούθησαν τὰ ἄλλα νησιά καὶ ἐντὸς ὀλίγου οἱ Ἕλληνες ἀπέκτησαν ἀξιώλογον ἐμπορικὸν ναυτικόν. Τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ἐταξίδευαν ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ Εὐξείνου Πόντου μέχρι τοῦ Γιβραλτάρ. Ἀπὸ τοὺς λιμένας

βδην, –ως κάτι ενιαίο, όπως αναφέρεται στα σχολικά βιβλία που μελετήσαμε– κατορθώνουν να ιδρύσουν εμπορικά καταστήματα στα μεγαλύτερα λιμάνια της Ευρώπης.⁹² Μεγάλο μέρος από τα χρήματα που κερδίζουν τα διαθέτουν για εθνικούς (π.χ. κατασκευή πλοίων, αγορά πολεμοφοδίων) και εκπαιδευτικούς σκοπούς (π.χ. ίδρυση σχολείων, βιβλιοθηκών, αγορά βιβλίων).⁹³

Οι Έλληνες έμποροι⁹⁴ και ναυτικοί έχουν ως πρότυπά τους τον Κανάρη⁹⁵ και το Μιαούλη.⁹⁶ Ο τελευταίος, μάλιστα, παρουσιάζεται στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1934 να έχει «σπάνια χαρίσματα και εξαιρετικήν ιδιοφυΐαν»,⁹⁷ ενώ στο Αναγνωστικό του 1939 οι μαθητές

της Ρωσσίας ἐλάμβαναν σῆτον καὶ τὸν μετέφεραν εἰς τοὺς λιμένας τῆς Εὐρώπης καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἐφόρτωναν πάλιν βιομηχανικὰ προϊόντα, ὑφάσματα, ὑαλικά, οἰκιακὰ σκεύη, κοσμήματα, καὶ τὰ μετέφεραν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Τοιουτοτρόπως ἔλαβε μεγάλην ἀνάπτυξιν ἡ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων [...]. Λαζάρου, *ό.π.*, 26.

⁹² «[...] Οἱ Ἕλληνες ἴδρυσαν ἐμπορικὰ καταστήματα εἰς τοὺς κυριωτέρους λιμένας τῆς Εὐρώπης, εἰς τὴν Τεργέστην, τὸ Λονδῖνον, τὴν Μασσαλίαν, τὴν Ὁδησσὸν κλπ. [...]. *Ο.π.*,

⁹³ «[...] Αἱ κοινότητες τῶν ναυτικῶν νήσων Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπλούτησαν ἄρκετὰ καὶ μὲ τὰ χρήματά των παρεσκεύασαν τὸν στόλον τοῦ Ἐθνικοῦ ἄγωνος [...]. Κυριαζόπουλος–Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, 18.

⁹⁴ Ἐνα τέτοιο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ «Ζαφεΐρης ὁ Θέμελης». Το κείμενο παρατίθεται στο Αναγνωστικό του 1929. Στο κείμενο αὐτὸ γίνονται ἐμμεσες αναφορὲς στὸν «δαιμόνιο» εργάτη καὶ ἔμπορο. Νικόλαος Ἐλατος–Δημήτριος Βουτυράς, *Ἡ ζωὴ μας Αναγνωστικό Στ' Δημοτικού* (Ἀθήνα: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου, 1929), 75-85.

⁹⁵ Πετρούνιας, *ό.π.*, 100-102.

⁹⁶ Στο σχολικὸ βιβλίο Ιστορίας του 1935 ἀναφέρεται: «Ἀπέδειξε δὲ ὅτι ἐκτὸς τῆς ναυτικῆς ἰκανότητος εἶχε καὶ στρατηγικὴν ἰκανότητα μεγάλην». Χωραφάς, *ό.π.*, 65. Στο Αναγνωστικό του 1939 σε κείμενο με τίτλο: «Να τα κουνούμε τα χέρια μας», παρουσιάζεται ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Μιαούλη. Κοντογιάννης, et al., *Αναγνωστικό*, 105-106. Στο σχολικὸ βιβλίο Ιστορίας τῆς μεταπολίτευσης ἡ ναυτικὴ καὶ επιχειρηματικὴ ευφυΐα τοῦ Μιαούλη παρουσιάζονται ἐμμεσα: «[...] Ἀπὸ 17 χρονῶν κυβερνοῦσε ἐμπορικὸ πλοῖο. Εἶχε ἀποκτήσει ἄρκετὴ περιουσία καὶ τὸ ὄνομά του ἦταν ἀκουστὸ στὸς ἑλληνικοὺς ναυτικοὺς κύκλους [...]. Καφεντζής, *ό.π.*, 84.

⁹⁷ Στο ἴδιο σχολικὸ βιβλίο ἀναφέρεται, ἐπίσης: «[...] Ὁ ἑλληνικὸς στόλος δὲν εἶχεν ἓνα ἀρχηγόν, ἀλλ' ἐκάστη νῆσος διώριζε τὸν ναύαρχόν της. Πολὺ ταχέως ὅμως ἐπεβλήθη ὁ Μιαούλης μὲ τὴν ἰκανότητά του καὶ αὐτὸς ὠδήγησε τὸν ἑλληνικὸν στόλον εἰς τὰς πλέον ἐπικινδύνους καὶ ἐνδόξους ναυμαχίας [...]. Λαζάρου, *ό.π.*, 96. Στο Αναγνωστικό του 1927 γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸν συνδυασμὸ τόλμης καὶ ἐξυπνάδας τοῦ Μιαούλη, που τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἐξοικονόμηση πολλῶν

και οι μαθήτριες έχουν την ευκαιρία να συγκρίνουν το ναυτικό δαιμόνιο του Μιαούλη με εκείνο του Αθηναίου στρατηγού Θεμιστοκλή.⁹⁸ Γενικότερα, οι Έλληνες ναυτικοί παρουσιάζονται τολμηροί και επιτήδειοι, θαρραλέοι και ριψοκίνδυνοι,⁹⁹ ακριβώς επειδή είναι Έλληνες. Από την εμπορική και ναυτική τους δραστηριότητα εξοικονομούν πολλά χρήματα. Ο συγγραφέας του σχολικού βιβλίου Ιστορίας του 1934, μάλιστα, κρίνει σκόπιμο να υπογραμμίσει: «[...] οί έφοπλισταί, οί караβοκύρηδες τῶν νήσων, ὅπως τοὺς ἔλεγαν τότε, ἐγέμισαν μὲ φλουριά τὰς στέρνας τῶν οἰκιῶν των [...]».¹⁰⁰ Ὁμως, αὐτή η κερδοφορία δεν επικρίνεται. Αντιθέτως, παρουσιάζεται με θετικό πρόσημο στους μαθητές και στις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου.

Παράλληλα, στα σχολικά βιβλία προβάλλουν τα πρότυπα των εθνικών ευεργετών: Λάζαρου Κουντουριώτη,¹⁰¹ Ανδρέα Συγγρού,¹⁰² Ευάγγελου Ζάππα¹⁰³ και Γεωργίου Αβέρωφ,¹⁰⁴ ὅλοι τους ἔμποροι και

χρημάτων, μέρος των οποίων διαθέτει, στη συνέχεια, για τον Αγώνα. Αντωνάτος, *Αναγνωστικόν*, 97-98.

⁹⁸ Κοντογιάννης, et al., *ό.π.*, 180.

⁹⁹ Πετρούνιας, *ό.π.*, 33, 39 και 90-91.

¹⁰⁰ Λαζάρου, *ό.π.*, 27.

¹⁰¹ Στο σχολικό βιβλίο Ιστορίας του 1935 σημειώνεται: «ὁ Λάζαρος Κουντουριώτης ἦτο ἀνὴρ μὲν ὀλίγος 30 ἐτῶν, μεγαλόψυχος, εὐγλωττος, συνετός. Ἄν και ἦτο μὲ ἓνα ὀφθαλμὸν, ἦτο ὀξυδερκέστατος. [...] Αὐτὸς διηύθυνε τὸν ναυτικὸν ἀγῶνα, χάριν τοῦ ὁποίου ἐθυσίασε περισσότερα ἀπὸ 2 ἑκατ. δραχμῶν [...]». Βλ. Χωραφάς, *ό.π.*, 65. Επίσης, «[...] οί Κουντουριῶται τῆς Ὑδρας εἶχον τόσον πολλὰ χρήματα, ὥστε ἐφύλασσαν τὰ χρυσᾶ νομίσματα εἰς δεξαμενὰς (στέρνας). Καὶ τὰ χρήματα αὐτὰ, ὅπως και τὰ πλοῖα, ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν». Πετρούνιας, *ό.π.*, 34. Επίσης, βλ. Φωτιάδης, et al., *Αναγνωστικόν*, 283-285. Γενικότερα, βλ. Αγαπητός, *Οἱ ἐνδοξοὶ Ἕλληνες τοῦ 1821*, 102: «[...] ὁ ἐνάρετος πατήρ, ἐπενήργει αἰσίως ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ εὐφροῦς Λαζάρου [...] διδασκόμενος ὁ Λάζαρος τὴν γλῶσσαν τῶν προπατόρων, κατ' ὁρθὸν εὐδοκίᾳ τῆς εὐφροῦστος τοῦ νὰ γένηται ἐγκρατὴς ταύτης [...]».

¹⁰² «Ὁ Ἄνδρέας Συγγρός ὡς σύμβολον τῆς ζωῆς τοῦ εἶχε νὰ καμῆ πάντοτε τὸ καλόν. Τὰς πολυαρίθμους δὲ εὐεργεσίας τοῦ συνέχισεν ὁ μέγας εὐεργέτης και μετὰ θάνατον, διὰ τῆς διαθήκης του, ἡ ὁποία δικαίως ἐπωνομάσθη 'ποίημα εὐποιίας'. Διὰ τοῦτο ὀλίγων πλουσίων τὸ ὄνομα παραμένει τόσον λατευτόν και εὐλογητόν, ὅσον τὸ ὄνομα τοῦ Ἄνδρέου Συγγροῦ». Φωτιάδης et al., *Αναγνωστικόν*, 287.

¹⁰³ Στο *Αναγνωστικόν* τῆς μεταξικῆς περιόδου (τοῦ 1939) ἀνθολογείται ἐκτενὲς ἀπόσπασμα (σ. 189-197) ἀπὸ τὴ ζωὴ και τὴ δράση τοῦ εθνικοῦ εὐεργέτη Ευάγγελου Ζάππα. Στο κείμενο αὐτὸ οἱ μαθητές και οἱ μαθήτριες διαβάζουν ὅτι ὁ Ζάππας, «ἐμαθε μόνος τοῦ γράμματα» (σ. 189), ἦταν «πρώτος στην τόλμη και στην ἀνδρεία»

επιχειρηματίες. Τονίζεται το νεαρό της ηλικίας, τα χρήματα τα οποία κερδίζουν με την οξυδέρκειά τους και τα «θυσιάζουν» για την πατρίδα. Η επιλογή του ρήματος «θυσιάζω» δεν είναι τυχαία, αλλά δηλώνει ότι οι Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες κάνουν σημαντικές παραχωρήσεις. Παραιτούνται από την απόλαυση των υλικών αγαθών για χάρη ενός ανώτερου –εθνικού στην προκειμένη περίπτωση– στόχου. Στην περίπτωση του Συγγρού στο Αναγνωστικό βιβλίο του 1963 δίνεται έμφαση στην ικανότητά του σε νεαρή ηλικία να μάθει τα τουρκικά, παρουσιάζεται ως δείγμα της ευφυΐας του το γεγονός ότι σε ηλικία είκοσι ετών «είχε ήδη σχηματίσει την αρχήν τῆς περιουσίας του ἀπὸ τὰς οἰκονομίας του καὶ ἀπὸ μικρὰς ἐμπορικὰς πράξεις» ενώ σε ηλικία είκοσι δύο ετών γίνεται συνétairos της μεγάλης εταιρείας, στην οποία δούλευε, δείγμα της εμπορικής του ευφυΐας.¹⁰⁵

Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε ότι στο Αναγνωστικό του 1929 προβάλλει και η γυναικεία επιχειρηματικότητα.¹⁰⁶ Η συγκεκριμένη Ελληνίδα, η οποία δεν κατονομάζεται αλλά παραμένει αφανής ηρωίδα, με το σθένος, την επιμονή και, κυρίως, την εξυπνάδα της κατορθώνει να δημιουργήσει συλλόγους¹⁰⁷ και, εντέλει, κοινότητες. Δίνεται,

(σ. 189), «πρωτοπαλικάρο του Μάρκου Μπότσαρη» (σ. 191), «ατρόμητος και έξυπνος» (σ. 192). Η ευφυΐα του, μάλιστα, παρουσιάζεται με αναλυτικό παράδειγμα, το οποίο δίνεται στους μαθητές και στις μαθήτριες (σ. 192). Γενικότερα, βλ. Αγαπητός, *ό.π.*, 463 και 465-466 αντίστοιχα: «[...] διακρινόμενος πάντοτε διὰ τε τὴν τόλμην, τὴν ἀνδρείαν, τὴν νοημοσύνην, καὶ τὴν φιλοπατρίαν του [...] οὐδὲν ἄλλο φέρων μεθ' ἑαυτοῦ ἐφόδιον, πλὴν μόνης τῆς πεποιθήσεώς του εἰς τε τὴν θεῖαν πρόνοιαν καὶ εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἰκανότητα [...]».

¹⁰⁴ Στο Αναγνωστικό της Στ' δημοτικού της μεταξικής περιόδου σε απόσπασμα για τον όρκο του στρατιώτη της ΕΟΝ, γίνεται αναφορά στον εθνικό ευεργέτη Γεώργιο Αβέρωφ. «[...] Στὸ προαύλιο τοῦ Σταδίου κόσμος καὶ στρατὸς πολὺς. Χαιρετήσαμε μὲ σεβασμὸ τὸ μαρμάρينو ἄγαλμα τοῦ Αβέρωφ, ποὺ ὑψώνεται ἐκεῖ. Νιώσαμε ἕνα βαθὺ αἶσθημα εὐγνωμοσύνης γιὰ τὸ μεγάλο Ἡπειρώτη, ποὺ μαζί με τὶς ἄλλες εὐεργεσίες στὴν πατρίδα μᾶς χάρισε καὶ τὸ μοναδικὸ στὸν κόσμον ὀλομάρμαρο Στάδιο [...]», 75.

¹⁰⁵ Φωτιάδης et al., *Αναγνωστικόν*, 286.

¹⁰⁶ Έλατος–Βουτυράς, *Η ζωή μας*, 85-106 ενώ και στο εξώφυλλο του ίδιου σχολικού βιβλίου απεικονίζεται μία γυναίκα που γνέθει. Είναι η μοναδική φορά που παρουσιάζεται τόσο εκτεταμένη η γυναικεία επιχειρηματικότητα στα σχολικά βιβλία του 20^{ού} αιώνα, τουλάχιστον σε όσα μελετήσαμε.

¹⁰⁷ «[...] Αποφασίσαμε νὰ κάνωμε σύλλογο ποὺ νὰ προσπαθήσῃ νὰ συγκεντρώσῃ ὅλα τ' ἀντικείμενα τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεώτερης τέχνης, ὅσα βγήκαν ἀπὸ τοὺς

με αυτόν τον τρόπο, το παράδειγμα–πρότυπο της γυναίκας επιχειρηματία στις Ελληνίδες μαθήτριες.

Επιλογικά

Από όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές, ότι στα σχολικά βιβλία της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου (Δ΄ ή Στ΄ ανάλογα με την εποχή) που μελετήθηκαν προβάλλει το μοτίβο του «δαιμόνιου Έλληνα» που μπορεί όλα να τα καταφέρει στηριζόμενος στις δικές του δυνάμεις και στην ευφυΐα του –κάποιες φορές και στην πονηριά του. Η ιδιοφυΐα, όμως, εμφανίζεται ως χαρακτηριστικό εθνικό συστατικό, το οποίο πολλές φορές συνδέεται –και, ορισμένες, συγχέεται– και με άλλα «ιδεολογήματα» (π.χ. με την ελληνική φιλομάθεια).¹⁰⁸

Δεν είναι λίγες οι φορές, μάλιστα, που γίνονται άμεσες ή έμμεσες συνδέσεις με την αρχαιότητα και τους «ένδοξους» προγόνους:

«[...] Ἡ ἔνδοξος δὲ αὕτη ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων, διαρκέσασα ὀκτὼ ὀλόκληρα ἔτη, ἀνέδειξε τοὺς νέους Ἑλληνας ἀπαραλάκτους μὲ τοὺς προγόνους των κατὰ τὴν τόλμην καὶ τὴν ἀνδρείαν, διότι ἄοπλοι καὶ ἀγύμναστοι παρετάχθησαν ἐναντίων τῶν τυράννων των, τοὺς ὁποίους νικήσαντες πολλάκις διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης [...].»¹⁰⁹

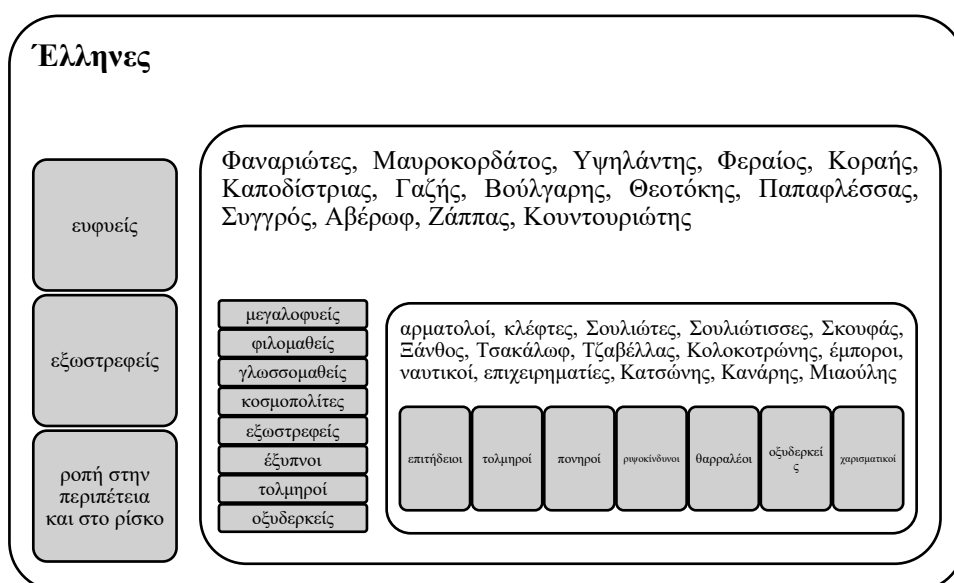
μεγάλους τεχνίτες, καὶ ὅσα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ λαοῦ μας, ποὺ νιώθει χωρὶς νὰ τοῦ τὸ μάθη κανεὶς τὸ καλὸ καὶ τὸ ὠραῖο [...].» Ἐλατος–Βουτυράς, *ὁ.π.*, 90.

¹⁰⁸ «[...] Οἱ Ἕλληνες διέφεραν ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἰς τὸ ἐξωτερικόν, εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ εἰς τὸν τρόπον τῆς ζωῆς. Οἱ ἔμποροὶ των, οἱ ναυτικοὶ των ἐταξίδευαν ἢ ἔμεναν εἰς τὰς πολιτισμένας χώρας τῆς Εὐρώπης καὶ ἐδιδάσκοντο πολλά. Ἐπειδὴ ἔβλεπαν ὅτι ἡ πρόοδος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς παιδείας, ἐπροσπάθησαν νὰ κάμουν σχολεῖα, διὰ νὰ μορφώσουν τὰ τέκνα των. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη οἱ μορφωμένοι τῆς Τουρκίας ἦσαν Ἕλληνες, αὐτοὶ ἤξευραν γράμματα, ξένας γλώσσας, καὶ αὐτοὺς μετεχειρίσθησαν οἱ Τούρκοι εἰς διοικητικὰς θέσεις ἢ ὡς διερμηνεῖς, ὅταν εἶχον ὑποθέσεις μὲ τοὺς Εὐρωπαίους [...].» Καὶ σε ἄλλο σημεῖο τοῦ ἴδιου βιβλίου: «[...] Οἱ Ἕλληνες, ὅπως εἶδαμε, ἤρχισαν νὰ μορφώνωνται, ἐνῶ οἱ Τούρκοι ἐξηκολούθουν νὰ μένουν ἀμόρφωτοι. Ἐμελέτησαν τὴν ἱστορίαν των καὶ εἶδαν ὅτι τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος ἦτο ἄλλοτε τὸ πρῶτον εἰς τὸν κόσμον. [...]». Λαζάρου, *Ἡ νέα ελληνικὴ ἱστορία*, 12 καὶ 31 ἀντίστοιχα.

¹⁰⁹ Τριανταφυλλίδης, *Επιτομὴ τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας*, 42.

Οι νεότεροι Έλληνες αποτελούν επάξια φυσική συνέχεια των ένδοξων προγόνων τους και, αν και άοπλοι και αγύμναστοι, έδειξαν μεγάλη τόλμη, γενναιότητα και ευφυΐα, ακριβώς επειδή είναι Έλληνες, κατορθώνοντας να κερδίσουν τους παντοδύναμους Τούρκους.

Συνοψίζοντας, από τη μελέτη των σχολικών βιβλίων της τελευταίας τάξης του δημοτικού σχολείου προκύπτει, σχηματικά, το παρακάτω γράφημα:

Στο γράφημα απεικονίζεται: *πρώτον*, η διαχρονική και ομοιογενής εθνική εικόνα του Έλληνα. Οι Σουλιώτες, οι Φαναριώτες, οι Κερκυραίοι, οι Υδραίοι, οι Πελοποννήσιοι, οι Στερεοελλαδίτες, οι Θεσσαλοί κ.λπ. είναι όλοι Έλληνες για τους συγγραφείς των σχολικών βιβλίων και, συνεκδοχικά, για τους μαθητές και τις μαθήτριες του δημοτικού σχολείου, χωρίς να σημειώνονται –πολλώ μάλλον να αναλύονται, να ερμηνεύονται ή να διερευνώνται σε βάθος– οι τυχόν επιμέρους γεωγραφικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές τους. Και *δεύτερον*, τα επίθετα, τα οποία χρησιμοποιούνται στα σχολικά βιβλία για να παρουσιάσουν συγκεκριμένα πρόσωπα ή ομάδες/συλλογικότητες, σκια-

γραφούν, εντέλει, τα διαχρονικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων (ευφυείς, τολμηροί, οξυδερκείς, γλωσσομαθείς, εξωστρεφείς, ριψοκίνδυνοι κ.λπ.), αναπαριστάνοντας και αναπαράγοντας με τον τρόπο αυτό το «ελληνικό δαιμόνιο».

Το στερεότυπο, λοιπόν, της ελληνικής μεγαλοφυΐας ως έμφυτο χαρακτηριστικό είναι βαθιά ριζωμένο στην ελληνική κοινωνία και ενσωματωμένο, ιδιαίτερα, μετά τη δημιουργία του ελεύθερου ελληνικού κράτους και, κυρίως, μετά το 1870, συμβάλλοντας στην εδραίωση και διάχυση της ιδεολογίας της πνευματικής ενότητας του νέου ελληνισμού. Σημαντικό ρόλο στην «κατασκευή» αυτή διαδραματίζουν, όπως αποδείχτηκε, τα σχολικά βιβλία –όχι μόνο της Ιστορίας, αλλά και τα Αναγνωστικά και τα εγχειρίδια Γεωγραφίας–, τα οποία αναπαριστούν και αναπαράγουν αυτή την ιδεοτυπική αντίληψη «περί ιδιοφυΐας» άλλοτε άμεσα και τις περισσότερες φορές έμμεσα μέσα από επιλεγμένες αναφορές και πηγές, βιογραφίες και προσωπογραφίες ολόκληρο το 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Η μεταπολίτευση, αν και σήμανε ριζική αλλαγή στον χώρο της εκπαίδευσης με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976 και τη σταδιακή αλλαγή όλων των σχολικών βιβλίων με τη συγγραφή εντελώς καινούργιων, τα βιβλία αυτά –τουλάχιστον των πρώτων χρόνων που μελετήσαμε– διακρίνονται στο μεγαλύτερο μέρος τους από μια σύγχρονη, για την εποχή, παιδαγωγική αντίληψη χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι απουσιάζουν –αν και έχουν κάπως μετριαστεί– αναφορές στο «ελληνικό δαιμόνιο» και στη «φυσική» ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των βαλκάνιων και ανατολικών λαών. Άλλωστε η προκριθείσα πολιτική του ενός και μοναδικού σχολικού βιβλίου αποτελεί από μόνη της μία από τις βασικές παθογένειες του ελληνικού σχολείου και του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.